

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**İBN MİSKEVEYH'İN TEHZİBU'L-AHLÂK ADLI
ESERİNİN DİN EĞİTİMİ BAKIMINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ**

112872

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

Gülsüm YILDIZ

**Danışman
Prof. Dr. Selahattin PARLADIR**

**İZMİR
2002**

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum "İbn Miskeveyh'in Tehzîbu'l-Ahlâk Adlı Eserinin Din Eğitimi Bakımından Değerlendirilmesi" adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

01.10.2002

Adı SOYADI GÜLSÜM YILDIZ

İmza

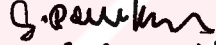

TUTANAK

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü' nün 19.../07.../2022 tarih ve (5...sayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisanüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 9...maddesine göre Felsefe ve İlahî Bilimler/ Anabilim/ Anasanat Dalı yüksek lisans/doktora öğrencisi Gülşim YILMAZ' ın "Tenzil-i Anâk adlı eserinin Dm" konulu tezi incelenmiş ve aday 05.../08.../2022 tarihinde, saat 11.00' da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra 45... dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerine sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin başarılı olduğuna oy birliği ile karar verildi.

BAŞKAN

Prof. Dr. Selahattin PARLADIR

Y. Doc. Dr. Himmet KÖNÜR

Y. Doc. Dr. Halit EV

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ

TEZ VERİ FORMU

Tez No:

Konu Kodu:

Üniv. Kodu

- Not: Bu bölüm merkezimiz tarafından doldurulacaktır.

Tez Yazarının

Soyadı: Yıldız

Adı: Gülsüm

Tezin Türkçe Adı: İbn Miskevyh'in Tehzibu'l-Ahlak Adlı Eserinin Din Eğitimi Bakımından Değerlendirilmesi

Tezin Yabancı Dildeki Adı: An Evaluation of İbn Miskeveyh's Tehzibu'l-Ahlak in Terms of Religious Education

Tezin Yapıldığı

Üniversitesi: Dokuz Eylül Üniv. Enstitü: Sosyal Bil. Enst.

Yıl: 2002

Diğer Kuruluşlar:

Tezin Türü:

Yüksek Lisans:

☒

Dili: Türkçe

Doktora:

☐

Sayfa Sayısı: XXII+69

Tıpta Uzmanlık:

☐

Referans Sayısı: 281

Sanatta Yeterlilik:

☐

Tez Danışmanlarının

Ünvanı: Prof. Dr.

Adı: Selahattin

Soyadı: PARLADIR

Ünvanı:

Adı:

Soyadı:

Türkçe Anahtar Kelimeler:

1-Tehzibu'l-Ahlâk

2-Din

3-Eğitim

4-Fazilet

5-Ahlak

İngilizce Anahtar Kelimeler:

1-Tehzibu'l-Ahlâk

2-Religion

3-Education

4-Virtue

5-Moral

Tarih: 01.07.2002

İmza: Gülsüm

ÖNSÖZ

Nefis nedir? Nefsin güçleri nelerdir? İyi insanın nitelikleri olan faziletler, nefisten nasıl ortaya çıkar? Bu ve benzeri soruların cevapları klasik İslâm ahlâk felsefesinin konularını oluşturur. İslâm filozofları bu soruların cevaplarını aramış, bu konulara dair eserler meydana getirmişlerdir. Bu alanda yazılan eserlerin ortak adı ahlâktır.

İslâm filozoflarına göre ahlâk, nefiste yerleşik olan yatkınlıklardır. Bu yatkınlıklar sayesinde fiiller nefisten kendiliğinden ortaya çıkar. Bu yatkınlıklar iyi olursa nefisten faziletler, kötü olursa reziletler ortaya çıkar. Ahlâk ilminin vazifesi nefis hakkında bilgiler vermek ve nefsi kendisinden faziletli fiiller ortaya çıkacak şekilde terbiye etmektir. Ahlâk felsefesi deyince akla gelen ilk eserlerden biri olan İbn Miskeveyh'in Tehzîbu'l-Ahlâk'ı da bu amaçla yazılmıştır. Bu eser İslâm dünyasında yazılan bir çok ahlâk kitabı için örnek olmuştur.

Etkisini günümüze kadar sürdürmüş olan Tehzîbu'l-Ahlâk'ın, günümüzde önem taşıyan eğitim ilkelerini taşıyıp taşımadığını ortaya çıkarmak, Tehzîbu'l-Ahlâk'ın eğitim değerini tespit etmekle mümkündür. Çalışmamızın amacı Tehzîbu'l-Ahlâk'ı dikkate alarak İbn Miskeveyh'in eğitim anlayışını günümüz eğitim bilimi çerçevesinde ortaya koymaya çalışmaktır.

Çalışmamızın girişinde İbn Miskeveyh'in hayatı, eserleri, etkilendiği ve etkilediği kimseler hakkında bilgiler verilmiştir. Birinci bölümde bu esere göre eğitimin amaçları; ikinci bölümde eğitim ve öğretim konuları; üçüncü bölümde eğitimin psikolojik ve sosyolojik temelleri; dördüncü bölümde ilke ve yöntemleri tespiti çalışılmıştır ve sonuç kısmında da genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Çalışmamın her aşamasında rehberlik ve eleştirileri ile büyük katkıları olan Sayın Hocam Prof. Dr. Selahattin PARLADIR'a en içten teşekkürlerimi sunarım.

Gülsüm YILDIZ

İZMİR

ÖZET

Bu araştırmada İbn Miskeveyh'in Tehzıbu'l-Ahlāk adlı eseri din eğitimi açısından değerlendirilmiş ve günümüz eğitim anlayışı bakımından bu eserin, eğitimin hedefleri, ilke ve metotları bakımından ne değer ifade ettiği belirlenmeye çalışılmıştır.

Araştırma İbn Miskeveyh'in Tehzıbu'l-Ahlāk adlı eseriyle sınırlıdır. İçerik zmlemesi yöntemiyle yazarın eğitim görüşü günümüz eğitim dalları ve konuları itibariyle tasnif edilmiş, değerlendirilmiştir.

Araştırmanın giriş bölümünde araştırmanın amacı, önemi, metodu, İbn Miskeveyh'in hayatı, eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Birinci blmde bu eserdeki eğitimini hedefleri; ikinci blmde eğitim konuları; nc blmde eğitimin psikolojik ve sosyolojik temelleri; dördüncü blmde eğitim-ğretim ilke ve yöntemleri değerlendirilip, araştırma sonuç ile tamamlanmıştır.

ABSTRACT

It's evaluated of İbn Miskeveyh's Tehzîbu'l-Ahlâk in terms of religious education in this investigation. It is tried to explain of book's vision of educational aim, principles and methods and how much they evaluate for nowadays education vision.

This investigation is limited of İbn Miskeveyh's Tehzîbu'l-Ahlâk. It's used content analyze method. Thus İbn İbn Miskeveyh's educational aim is evaluated with nowadays educational subjects and branches.

It is given of informations about İbn Miskeveyh's life, books, and importance, aims, and methods of this investigation in the begining part. It is evaluated of educational aims of book in the first places, educational subjects in the second places, psychologic and sociologic basic of education in the third places. And in the last places it's evaluated of education's principles and methods. Finally, this investigation is completed with result.

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ	I
TUTANAK	II
YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ	III
TEZ VERİ FORMU.....	III
ÖNSÖZ.....	IV
ÖZET	V
ABSTRACT	VI
İÇİNDEKİLER.....	VII
KISALTMALAR.....	XII
GİRİŞ.....	XIII
A. ARAŞTIRMANIN AMACI, ÖNEMİ VE METODU.....	XIII
B. İBN MİSKEVEYH'İN HAYATI, ESERLERİ, ETKİLENDİĞİ ve ETKİLEDİĞİ KİMLER	XIV
1. İbn Miskeveyh'in hayatı.....	XIV
2. İbn Miskeveyh'in eserleri.....	XV
3. İbn Miskeveyh'in Etkilendiği ve Etkilediği Kimşeler.....	XXI

BİRİNCİ BÖLÜM TEHZİBU'L-AHLÂK'DA EĞİTİMİN HEDEFLERİ

1.1.Zihnî Hedefler	3
1.2. Hissî Hedefler	7
1.3. Psiko-Motor Hedefler	17

İKİNCİ BÖLÜM
TEHZİBU'L-AHLÂK'DA ÖĞRETİM KONULARI

2.1. ÂDAPLA İLGİLİ BİLGİLER	19
2.1.1. Yemek Kuralları.....	19
2.1.2. Giyinme Kuralları.....	20
2.1.3. Oturup Kalkma Kuralları	20
2.2. AHLÂKLA İLGİLİ BİLGİLER.....	21
2.2.1. Nefis, Nefsin Kemâli, Nefsin Güçleri.....	21
2.2.2. Faziletlerle İlgili Bilgiler.....	24
2.2.3. Mutluluk	25
2.2.4. Zevkler.....	29
2.2.5. İrade Hürriyeti	31
2.2.6. Siyaset.....	31
2.2.7. Nefsin Hastalıkları Ve Tedavisi.....	33
2.3. DİĞER KONULAR.....	39

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TEHZİBU'L-AHLÂK'DA EĞİTİMİN PSİKOLOJİK VE SOSYOLOJİK TEMELLERİ

3.1. TEHZİBU'L-AHLÂK'DA EĞİTİMİN PSİKOLOJİK TEMELLERİ	40
3.1.1. GELİŞİM	40
3.1.1.1. Bedeni Gelişim.....	41
3.1.1.2. Zihnî Gelişim.....	41
3.1.1.3. Ahlâkî Gelişim.....	43
3.1.2. ÖĞRENME	45
3.2. TEHZİBU'L-AHLAK'DA EĞİTİMİN SOSYOLOJİK TEMELLERİ.....	51
3.2.1. İbn Miskeveyh'de Eğitim Sosyolojisi.....	51
3.2.2. Öğrenme Çevreleri.....	53
3.2.2.1. Aile.....	53
3.2.2.2. Arkadaş Çevresi.....	54

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
TEHZİBU'L-AHLÂK'DA EĞİTİM VE ÖĞRETİMİN İLKE VE YÖNTEMLERİ

4.1. TEHZİBU'L-AHLÂK'DA EĞİTİM VE ÖĞRETİMİN İLKELERİ	55
4.1.1. İnsana Görelik.....	55
4.1.2. Somuttan Soyuta.....	56
4.1.3. Yakından Uzağa.....	57
4.1.4. Bilinenden Bilinmeyene.....	57
4.1.5. Sosyallik.....	59
4.2. TEHZİBU'L-AHLÂK'DA EĞİTİM VE ÖĞRETİMİN YÖNTEMLERİ	59
4.2.1. Problem Çözme Yöntemi	59
4.2.2. Anlatma Yöntemi.....	60
4.2.3. Eğitim-Öğretimde Ödül ve Ceza.....	60
SONUÇ.....	62
DEĞERLENDİRME	64
KAYNAKLAR.....	66

KISALTMALAR

a.g.e.: Adı geçen eser

a.g.m.: Adı geçen makale

AÜ. İF.: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

çev.: Çeviren

DEÜ. İF.: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

MEB : Milli Eğitim Bakanlığı

ö : Ölüm

s. : Sayfa

S.: Sayı

TDV. İA. : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

Tehzîb: Tehzîbu'l-Ahlâk

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN AMACI, ÖNEMİ VE METODU

Eğitim, yeni yetişen kuşakları toplum hayatına hazırlamak amacıyla onların gerekli bilgi, beceri ve anlayış kazanmalarına ve kişiliklerini geliştirmelerine yardım etme etkinliğidir¹. Eğitimin niçin ve nasıl verileceği, hangi yöntem ile verilirse daha başarılı olunacağı problemi günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. İslâm kültür tarihinde, bilgili ve faziletli, kısaca iyi insan yetiştirme işi ile ilgilenenler yazdıkları eserlerle insanlara rehberlikte bulunmuşlardır. İbn Miskeveyh de bunlardan biridir. O, insanın yaratılıştan sahip olduğu güçleri Tehzîbu'l-Ahlâk'da öngördüğü eğitimle geliştirerek, insanı, aklın ve dinin iyi bulduğu özellikleri taşıyan ahlâk sahibi insan haline getirmeyi hedefler. İbn Miskeveyh, insanın kazanmasını istediği iyi özellikleri ve bu özellikleri nasıl kazanacağını Tehzîbu'l-Ahlâk'da anlatmıştır. Bu araştırmanın problem cümlesi şudur: İbn Miskeveyh'in eğitim görüşünün özellikleri ve değeri nedir?

Bu araştırmanın amacı, günümüz eğitim anlayışı açısından İbn Miskeveyh'in Tehzîbu'l-Ahlâk adlı eserini değerlendirerek, bu eserin eğitim amaçları, konuları, ilke ve yöntemleri ve eğitim psikolojisi ve sosyolojisi bakımından bugün için ne değer ifade ettiğini belirlemektir.

Tehzîbu'l-Ahlâk'dan çıkacak olan eğitim bilgilerinin, günümüz eğitim anlayışı bakımından değerini tespit ederek geçmişte etkili olan bu eserin bugün için önemli olan bazı eğitim ilkelerini taşıyıp taşımadığını ortaya çıkarmak araştırmayı önemli kılmaktadır. Zira Tehzîbu'l-Ahlâk İslâm felsefesi alanında, ahlâkla ilgili ilk müstakil eserdir. Tehzîbu'l-Ahlâk hem İslâm toplumunu hem de düşünürlerini önemli ölçüde etkilemiştir.

Bu çalışmada İbn Miskeveyh'in eğitim görüşü, bugünkü eğitim psikolojisi ve sosyolojisi gibi eğitim dalları ve eğitimin hedefleri, müfredatı, ilkeleri ve yöntemleri

¹ Ruşen Alaylıoğlu, A. Ferhan Oğuzkan, *Ansiklopedik Eğitim Sözlüğü*, İnkılap ve Aka Kitabevi, İstanbul, 1976, s.82

gibi eğitim konuları itibariyle tasnif edilmeye çalışıldı. Tehzîbu'l-Ahlâk, günümüz eğitim çerçevesi ve tasnifi dikkate alınarak tarandı. Ayrıca İbn Miskeveyh'in hayatı, eserleri ve etkisi hakkında kısa bilgiler verildi. Çalışmada kullanılan eğitim çerçevesi ve bölümlendirilmesi yapılırken eğitime giriş, eğitim felsefesi, eğitim psikolojisi, eğitim sosyolojisi, eğitim-öğretim ilke ve yöntemleri gibi eğitim disiplinleri temel alındı.

Bu araştırmada belgesel tarama yönteminin bir türü olan içerik çözümlemesi yöntemi kullanıldı. İçerik çözümlemesi, belli bir metnin, kitabın, belgenin belli özelliklerini belirleme amacı ile yapılır. Bunun temelinde belgelerdeki belli bakış açılarının, felsefelerin, dil ve anlatım özelliklerinin derinliğine ve belli ölçütlere göre yapılacak düzenlemelerle anlaşılabilceği fikri yer almaktadır².

B. İBN MİSKEVEYH'İN HAYATI, ESERLERİ, ETKİLENDİĞİ ve ETKİLEDİĞİ KİMSELER

1. İbn Miskeveyh'in hayatı

İbn Miskeveyh'in tam adı, Ebu Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub b. Miskeveyh'tir. İbn Miskeveyh İran'ın pek çok ilim adamı yetiştiren Rey şehrinde 951 yılında doğmuş, 1030 yılında İsfahan'da ölmüştür³.

İbn Miskeveyh, Büveyhîler'in en karışık döneminde yaşamıştır. Hasan b. Muhammed el-Muhallebî (ö. 963)'nin kâtibi ve vezir İbn el-Amîd Muhammed b. el-Hüseyn (ö. 970)'in kütüphane yöneticiliğini yapmıştır. Büveyhî sultanlarından Adududdevle (ö. 983) ve Samsâmuğdevle (ö. 998) devrinde vezir İbn el-Amîd ile Ebu'l-Feth (ö. 976) nezdinde, Rey'de nüfuz sahibi olmuştur. O, Adududdevle'nin hazinedarlığında da bulunmuştur⁴.

Ebu Hayyan Tevhîdî, ondan naklen de Yâkût Hamevî'nin bildirdiğine göre İbn Miskeveyh, tahsilini doğduğu Rey şehrinde yapmış ve önce kimya, sonra mantık, daha sonra da felsefe ve tıp dersleri almış ve ayrıca tarih ve edebiyatla da

² Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Araştırma Eğitim Danışmanlık Limited, Ankara, 1995, s.183-184

³ İbn Miskeveyh, *Tehzîbu'l-Ahlâk* (önsöz), çev. Abdulkadir Şener, İsmet Kayaoğlu, Cihad Tunç, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983, s. 7

⁴ *Tehzîb* (önsöz), s. 7

uğraşmıştır. O, felsefeyi ve tıbbı Ebu'l-Hayr b. el-Hammâr'dan öğrenmiştir. Ebu'l-Hayr, Yahya b. Adiy'in öğrencisi ve Yahya b. Adiy de büyük Türk filozofu Fârâbî'nin öğrencisidir. Bu sebeple İbn Miskeveyh felsefede Fârâbî ekolüne bağlıdır. Fakat o, bir tarfatan da Ebu'l-Hasan el-Âmirî ve onun hocası Ebu Zeyd el-Belhî vasıtasıyla, Ebu Zeyd el-Belhî'nin hocası Kindî'den de etkilenmiştir. Ünlü vezir ve filozof İbn el-Amîd, İbn Miskeveyh'in edebiyatta üstadı sayılır⁵. İbn Miskeveyh, Ebu Hayyan el-Hamadânî ile de edebî münasbetlerde bulundu⁶. İbn Miskeveyh, Ebu Bekr Ahmed b.Kâmil el-Kâdî'den Taberî tarihini okudu. O, uzun süre, kimyacı Ebu't-Tayyib er-Râzî ile birlikte kimya araştırmaları yaptı⁷.

Adududevle'nin ölümünden sonra İbn Miskeveyh, Irak'ı bırakarak Mâverâünnehr ve Harezmi taraflarına geçmiş ve Harezmi prensinin sarayında İbn Sîna, Ebu Sehl Mesîhî, Ebu Reyhan Beyrûnî, Ebu Nasr Irakî gibi ilim adamlarının meclislerinde bulundu.

İbn Miskeveyh günümüze kadar önemini devam ettirme gücünü, kurduğu felsefî ahlâk sistemine borçludur. İbn Miskeveyh, felsefede Fârâbî yolundan gider ve onun sistemini tasavvuf ve İhvân-ı Safâ görüşüne bağlar. O, Fârâbî yolundan giderken Eflâtun ve Aristo'nun fikirleriyle İslâm dinini uzlaştırmaya çalışmıştır⁸. Ahlâk ve ilim nazariyelerinde Fârâbî'den ayrıldığı için Muallim-i Sâlis (üçüncü öğretici) ünvanını almıştır⁹. Onun felsefî ahlâk sistemi kıymetini zamanımıza kadar muhafaza etmiştir¹⁰.

2. İbn Miskeveyh'in eserleri

İbn Miskeveyh'in ahlâka, tıbbı, edebiyat ve tarihe dair otuz aşkın kitap ve risalesi vardır. Öyle anlaşıyor ki, İbn Miskeveyh çağının bütün bilgilerine ilgi duymuş, tabii ilimlerden edebiyata kadar bir çok ilim dalında çalışmıştır. Eserleri arasında aritmetik ile ilgili bir risaleden tıpla ilgili bir kitaba, simya üzerine bir denemeden öğütleri içine alan bir hikâyeler mecmuasına, bir ahlâk kitabından

⁵ Cavit Sunar, *İbn Miskeveyh ve Yunan'da ve İslâm'da Ahlâk Görüşleri*, AÜ.İF. Yayınları, No. 147, Ankara, 1980, s. 10

⁶ Ahmed Ateş, "İbn Miskeveyh" *MEB İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1950, V, 775

⁷ Abdurrahman Bedevî, "İbn Miskeveyh" *İslâm Düşüncesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan, İnsan Yayınları, İstanbul, 1990, II, 87

⁸ Cavit Sunar, *İslâm Felsefesi Dersleri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1967, s. 78

⁹ Necip Taylan, *Ana Hatlarıyla İslâm Felsefesi (Kaynakları-Temsilcileri-Tesirleri)*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1983, s. 196

¹⁰ T. J. de Boer, *İslâm'da Felsefe Tarihi*, çev. Yaşar Kutluay, Balkanoğlu Matbaacılık, İstanbul, 1960, s. 91

hacimli bir tarih kitabına kadar çok çeşitli teliflerine rastlamak mümkündür. Ne yazık ki İbn Miskeveyh'in eserlerinin hepsi günümüze ulaşmamıştır¹¹. İbn Miskeveyh'in belli başlı eserlerini dört grupta toplayabiliriz.

a. Ahlâk ilgili eserleri:

1. Tehzîbu'l-Ahlâk

Bu eserin tam adı "Tehzîbu'l-Ahlâk ve Tathîru'l-A'râk" (ahlâkı olgunlaştırma ve damarları temizleme) dir.

İbn Miskeveyh'e gelinceye kadar başlı başına bir ahlâk kitabı yazılmamıştır. İslâm felsefesi alanında ilk ahlâk kitabı olma şerefi İbn Miskeveyh'in Tehzîbu'l-Ahlâk'ına aittir¹². İbn Miskeveyh'in felsefi bakımdan en kuvvetli eseri olan Tehzîbu'l-Ahlâk (Correction of Morals) platonik temele dayanan bir ahlâk sisteminin izahıdır. Bu kitap Gazâlî ve sonraki yazarlar tarafından kullanılmıştır¹³. İslâm dünyasında kaleme alınan bir çok ahlâk kitabı için bu eser adeta bir "örnek eser" teşkil etmiştir¹⁴.

Tehzîbu'l-Ahlâk, başta Kur'an ve sünnet olmak üzere, çok farklı kaynaklardan akıp gelen bilgileri sistemli bir şekilde bir araya getiren ve yedi ana bölümden meydana gelen bir eser olup, Eflâtuncu psikolojik bir temele dayanmakta, Aristo, Galinos, Yeni Eflâtuncular, Kindî, Ebu Bekir er-Râzî gibi ünlü filozofların görüşlerine de yer vererek temel ahlâk konularını açıklığa kavuşturmuştur¹⁵.

Tehzîbu'l-Ahlâk, kitabın yazılış amacına işaret eden bir mukaddime ile yedi bölümden oluşmaktadır. Bunlar;

- 1. İnsan nefsinin tanımı:** Bu bölümde insan nefsinin tanımı, kuvvetleri, faziletleri anlatılmaktadır.

¹¹ Tehzîb (önsöz), s. 8

¹² Tehzîb (önsöz), s. 9

¹³ W. Montgomery Watt, *İslâmî Tetkikler*, çev. Süleyman Ateş, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1968, s. 90

¹⁴ Mehmet S. Aydın, "Ahlak" TDV. İA., Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, 1989, II, 11

¹⁵ Mehmet S. Aydın, "İbn Miskeveyh" *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul, 1989, XIV, 158

2. **Ahlâk ve huy:** Bu bölümde insan tabiatı ve terbiyesi, insanın kemâle ulaşması ve bunun yolları anlatılmaktadır.
3. **İyilik ve mutluluk arasındaki fark:** Bu bölümde iyilik ve iyiliğin çeşitleri, mutluluk ve mertebeleri anlatılmaktadır.
4. **İnsanın fiilleri:** Bu bölümde yiğitlik, cömertlik, adalet fazileti anlatılmaktadır.
5. **Sevginin türleri:** Bu bölümde sevgi, dostluk, sadâkat konuları anlatılmaktadır.
6. **Nefsin hastalıkları:** Bu bölümde nefsin sağlığının korunması için yapılması gerekenler anlatılmaktadır.
7. **Nefsin hastalıklarının tedavisi:** Bu bölümde ise nefsin hastalıkları ve bu hastalıkların tedavisi anlatılmaktadır.

2. et-Tahara

İbn Miskeveyh, bu kitabında bazı tercümeler vasıtasıyla Galinos'un "Ahlâku'n-Nefs"inden ve Yunan Megara okulunun ahlâk felsefesinden nakillerde bulunmakta ve burada Porphyrius vasıtasıyla da Aristo'ya dayanarak hayr ile mutluluğu ayırmaktadır. O, bu kitapta ayrıca tekâmül nazariyesinden de söz eder¹⁶.

3. Tertîbu's-Saâde

Ahlâk ve siyasete dair bir eserdir¹⁷. İbn Miskeveyh bu kitabında felsefenin bütün kısımları doğru olarak bilinmedikçe insanın tam bir mutluluğa erişemeyeceğini söyler¹⁸.

¹⁶ Sunar, 1980, s. 30

¹⁷ Bedevî, a.g.e., s. 88

¹⁸ Sunar, 1980, s. 30-31

4. es-Siyer

Hayatın idaresine dair bir eserdir¹⁹. İbn Miskeveyh, bu kitabında nefis tezkiyesinden söz eder²⁰.

5. Edebu'l-Arab ve'l-Furs

O, bu kitabında Hint, İran ve Arap filozoflarının mesellerinden ve hikmete ait sözlerinden bahsetmekte ve insanı mutluluğa götürecek dört aslî fazileti tavsiye etmektedir. Bunlar; ilim, tedbir, iffet, adalettir²¹.

6. Lugaz-ı Kabes

İbn Miskeveyh, Yunanda insanı şerlerden kurtarıp hayra ulaştırmak için Kabes ile Herakles arasında geçen "Levha" adlı diyalogu "Lugaz-ı Kabes" (Kabes bilmecesi) adıyla Arapça'ya çevirmiştir²².

7. Câvidân-ı Hired

Hikmetli özdeyişler mecmuasıdır²³. Bir Grek-Pers-Arap hikmetleri koleksiyonudur²⁴. Bu kitap müsteşrikleri özellikle ilgilendiren bir mecmuadır²⁵. Eski İran tarihinin efsanevi bir hükümdarı olan Huşeng veya onun dönemindeki bazı bilgelerin bu isimde bir eser tertip ettikleri söylenir. Bu eserin Abbasi halifesi Me'mun zamanında yeniden bulunduğu ve Hasan İbn Sehl-i Nevbahtî tarafından kısmen Arapça'ya çevrildiği nakledilmektedir. İbn Miskeveyh de bu Arapça metni elden geçirmiş ve genişletmiştir. İbn Miskeveyh "Ebedî Hikmet" adı altında meydana getirdiği bu Arapça metni, Arap, Pers ve Grek uygarlıklarını kapsamına alan ve bu milletlerin tecrübelerini konu edinen Câvidân-ı Hired'e giriş olarak sunmaktadır²⁶.

¹⁹ Bedevî, a.g.e., s. 88

²⁰ Sunar, 1980, s. 31

²¹ Sunar, a.g.e., s. 31

²² Sunar, 1980, s. 31; Sunar, 1967, s. 78

²³ Bedevî, a.g.e., s. 88

²⁴ Macit Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan, İklim Yayınları, II. Baskı, İstanbul 1992, s. 170

²⁵ Sunar, 1967, s. 78

²⁶ Henry Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. Hüseyin Hatemi, İletişim Yayınları, İstanbul 1986, s. 177

8. Kitab-ı Câmi (mecmua)

Bu eser, Edebu'l Arap ve'l Furs, Câvidân-ı Hired ve Lugaz-ı Kabes'in birleşmesinden meydana gelmiştir²⁷.

9. el-Fevzu'l-Ekber

İbn Miskeveyh'in metafizik ve psikolojiye dair fikirlerini topladığı küçük çaplı bir eserdir²⁸.

10. el-Fevzu'l-Asgâr

el-Fevzu'l-Ekber'in bir nevi özeti olan el-Fevzu'l-Asgâr da metafizik hakkındadır²⁹. İbn Miskeveyh'in önemli eserlerinden biri olan el-Fevzu'l-Asgâr, Yeni Eflatunculuk hakkında kısa bir izahat verir³⁰. Din felsefesine ait olan bu kitapta ulûhiyet, ruh ve peygamberlik meselesi işlenir. Bu, İslâm fikir tarihinde önemli bir kitap değildir. Fakat bu eser, İslâm filozoflarının felsefeci olmalarına rağmen İslâm düşüncelerinden müteşekkil bir çatıyı kabul ettiklerini gösteren bir eser olması sebebiyle önem taşır³¹. Bu eser üç bölümden oluşur. Birinci bölümde Allah'ın varlığına dair deliller, ikinci bölümde nefis ve nefsin halleri, üçüncü bölümde de nübüvvet meselesi anlatılmıştır³².

11. Risâle fi'l-Lezzat ve'l-Alâm fi Cevher'in-Nefs

12. el-Cevâb fi'l-Mesâil es-Selas

13. Ecvibe ve Es'ile fi'n-Nefs ve'l-Akl

14. Risâle fi Cevâb fi suâl Ali b. Muhammed Ebu Hayyân es-Sûfî fi Hakikât'il-Akl³³.

²⁷ Sunar, 1980, s. 31

²⁸ Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Felsefesi (Kaynakları ve Tesirleri)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1967, s. 76; Bedevî, a.g.e., s. 88

²⁹ Sunar, 1967, s.67

³⁰ Fahri, a.g.e., s. 170

³¹ Watt, a.g.e., s. 89-90

³² Bedevî, a.g.e., s. 89

³³ Bedevî, a.g.e., s. 88

b. Tarih ile ilgili eserleri

1. Tecâribu'l Ümem

Tecâribu'l Ümem bir dünya tarihidir³⁴. İbn Miskeveyh bu tarih kitabıyla iyi tanınmıştır. Bu eserde, Nuh tufanından Adududdevle'nin ölüm tarihi olan hicri 372 yılına kadar geçen olaylar anlatılmıştır. Özellikle hicretin dördüncü yüzyılı için aydınlatıcı bilgiler vermiştir³⁵. Bu kitabın sonuç kısmı "The Eclipse of the Abbaside Caliphate" adıyla ingilizceye çevrilmiştir³⁶.

Bu eserin yalnız ikinci kısmı günümüze kadar ulaşmıştır. Mevcut kısmın birinci cildinde 295-329 hicri yılları arasındaki 34 yıllık olaylar, ikinci cildinde 329-369 yılları arasındaki kırk yıllık olaylar anlatılmaktadır. Bu eser, incelediği olayların sebeplerini ve neticelerini araştırmasıyla başka tarihlerden çok farklıdır.. Tecâribu'l-Ümem'in felsefî şekilde yazılmış ilk tarih kitabı olduğu söylenebilir³⁷. İbn Miskeveyh tarih anlayışı ile İbn Haldun'a öncülük etmiştir³⁸.

c. Tıp ile ilgili eserleri

1. Kitabu'l-Ed'iyye, ilaçlar hakkında yazılmış bir kitaptır.
2. Kitabu'l-Eşribe, içeceklerle ilgili bir eserdir.
3. Kitabu'l-Tabh, pişirme usûlünü anlatan bir kitaptır .

İbn Miskeveyh'in tıp konusunda yazmış olduğu kitaplar ahlâk konusunda yazdıkları kadar önemli bulunmamaktadır³⁹.

³⁴ Fahri, a.g.e., s. 170

³⁵ Sunar, 1980, s. 32

³⁶ Watt, a.g.e., s. 89

³⁷ Ülken, a.g.e., s.87

³⁸ Aydın, 1989a, s. 161

³⁹ Sunar, 1980, s. 32-33; Bedevî, a.g.e., s. 88

d. Edebiyat ile ilgili eserleri

1. Üns'ül-Ferid, anekdotlar, mısralar, özdeyişler, atasözleri ve küçük hikayelerden meydana gelmiş bir kitaptır⁴⁰.

2. el-Mustavfa, seçilmiş mısralardan oluşur⁴¹. İbn Miskeveyh'in en iyi şiirleri bu kitapta bir araya toplanmıştır⁴².

3. İbn Miskeveyh'in Etkilendiği ve Etkilediği Kimseler

İslâm aleminde hicri dördüncü asrın sonlarında biri Fârâbî ile olgunluk derecesine ulaşan rasyonel ahlâk; diğeri mutasavvıfların temsil ettiği tasavvufî ahlâk olmak üzere iki ahlâk sistemi hakim bulunmaktaydı⁴³. Bu dönemde yaşayan İbn Miskeveyh, felsefî fikirleri açısından özellikle iki büyük etkinin altındaydı. Bunlardan biri, zamanında büyük bir şöhrete sahip olan İhvân-ı Safâ cemiyetinin felsefî-ahlâkî görüşleridir, diğeri de Fârâbî felsefesidir⁴⁴.

İbn Miskeveyh, Fârâbî yolundan gider ve onun sistemini tasavvuf ve İhvân-ı Safâ görüşüne bağlar. O, Fârâbî yolundan giderken Eflatun ve Aristo'nun fikirleriyle İslâm dinini birbirine yaklaştırmaya çalışır. Fakat Fârâbî'den bir noktada ayrılır. Fârâbî'ye göre nazariye birinci planda, ameliye ise ikinci plandadır ve ameliye nazariyeye bağlıdır. İbn Miskeveyh'e göre ise birinci planda ameliye, ikinci planda nazariye gelir. Yani ahlâk önce, ilim sonradır⁴⁵. Ameliye nazariyeyi tayin eder; ahlâk ilmi doğurur; insan önce faliyet içinde yaşar ve derece derece yükselerek akli faaliyete ulaşır⁴⁶.

İbn Miskeveyh, başlıca dayanağı olan ve Aristo'nun nazari felsefesine dayandığı hocası Fârâbî'yi pratik felsefe bakımından tamamlamaya çalışmıştır. Dolayısıyla ahlâk alanında Yunan görüşünü de tamamlamıştır. Bu sebeple ona

⁴⁰ Sunar, 1980, s. 32; Bedevî, a.g.e., s. 88

⁴¹ Bedevî, a.g.e., s. 88

⁴² Sunar 1980, s. 32

⁴³ Taylan, a.g.e., s.198

⁴⁴ Sunar, 1980, s.12

⁴⁵ Sunar, 1967, s.78

⁴⁶ Sunar, 1980, s.29

Muallim-i Salis (üçüncü muallim) denmiştir⁴⁷. İbn Miskeveyh'in ahlâkı, bazı tarif ve tasniflerini Yunan filozoflarından alan bir İslâm ahlâkıdır⁴⁸.

Psikolojik ve ahlâki fikirlerinde, tercümeler yoluyla başta Aristo olmak üzere bazı Yunan düşünürlerinin çeşitli eserlerine dayanmış olan İbn Miskeveyh'in ahlâk kitapları, birçok İslâm ahlâk filozofuna dayanak olmuştur⁴⁹. Gazâlî'den ünlü Osmanlı Türk ahlâkçısı Kınalızâde Ali'ye varıncaya kadar birçok müellif, ahlâk sahasına elinde İbn Miskeveyh'in lambası olduğu halde girmiştir. Nasıl ki Gazâlî mantığı İslâm ilim dünyasının ayrılmaz bir parçası haline getirmişse, İbn Miskeveyh de aynı şeyi felsefî ahlâk konusunda yapmıştır⁵⁰.

Tehzîbu'l-Ahlâk, doğu İslâm dünyasında tesir alanı çok geniş ve derin olan birkaç eserden biridir. O, Gazâlî'nin⁵¹ İhyâ'sının ahlâkla ilgili bölümünün, Tûsî'nin Ahlâk-ı Nasîrî'sinin, Devvânî'nin Ahlâk-ı Celâlî'sinin, Kâşîfî'nin Ahlâk-ı Muhsinî'sinin ve Kınalızâde'nin Ahlâk-ı Alâî'sinin dayandığı temel kaynaktır⁵².

İbn Miskeveyh'in felsefî ahlâk sistemi, kıymetini zamanımıza kadar muhafaza etmiştir⁵³.

⁴⁷ Sunar, 1980, s. 33

⁴⁸ Aydın, 1989b, II, 11

⁴⁹ Sunar, 1980, s. 33

⁵⁰ Aydın, 1989b, s. 11

⁵¹ Daha fazla bilgi için Mevlüt Albayrak, "Gazâlî'nin Ahlâk Felsefesi ve Filozofların Etkisi" İslâmî Araştırmalar Dergisi, XIII, S. 3-4, 2000, 354-363

⁵² Aydın, 1989a, XIV, 158

⁵³ Boer, a.g.e., s.91

I. BÖLÜM

TEHZİBU'L- AHLÂK'DA EĞİTİMİN HEDEFLERİ

Tehzîbu'l-Ahlâk'da eğitimin hedefleri nelerdir? İbn Miskeveyh'in bu eserdeki iyi insan anlayışı nedir? Onun, iyi insanda bulunmasını istediği nitelikler nelerdir? Bu ve benzeri soruların cevabı eserdeki eğitim amacını ortaya çıkarmamıza yardımcı olacaktır.

İbn Miskeveyh, Tehzîbu'l-Ahlâk'a yazdığı önsözde; "Bu kitabı yazmaktan amacımız, kendimiz için, bütün davranışlarımızın iyi olmakla birlikte kolay, sade ve meşakkatsiz olmasını sağlayacak bir ahlâka ulaşmaktır. Öyle ki bu ahlâk, bir sanat ve öğretici bir düzenleme (yani eğitim) ile hasıl olur"¹, diyerek eserinin yazılış amacını anlatmıştır. İbn Miskeveyh'e göre bu amacın gerçekleşmesinin yolu, öncelikle nefislerimizin ne ve nasıl bir şey olduğunu ve niçin yaratıldığını bilmemizdir; yani nefislerimizin mükemmelliğini, amacını ve gereği gibi kullandığımız takdirde bu yüksek dereceye ulaşmamızı sağlayan güç ve melekelerini, bu düzeye ulaşmamıza engel olan şeyleri, kurtuluşa ermesi için nelerin nefislerimizi temizleyeceğini, nelerin onları kötülükle örterek zarara sürükleyeceğini bilmektir².

Ona göre insanın yaratılıştan görevli olduğu iyi ve güzel işler ve hareketlerin ne olduğuna geçmeden önce, eğitimde hedef kavramı üzerinde durmak yararlı olacaktır.

Hedef: Amaç veya hedef, eğitim sonunda kişinin alacağı şekli, sahip olacağı özellikleri belirler veya "iyi insan"ı tarif eder. Eğitim bir değiştirme kurumu olarak bu hedefleri veya iyi insan için belirlenen bu projeyi dikkate alır³. Eğitimde hedef konusu iki tip özellik grubu içinde ele alınır. Bunlardan biri, insanın potansiyel kalitelerini

¹ İbn Miskeveyh, Tehzîbu'l-Ahlâk, çev. A. Şener, İ. Kayaoğlu, C. Tunç, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983, s. 11

² Tehzîb, s. 11

³ Selahattin Parladır, Din Eğitimi Bilimine Giriş, Anadolu Matbaacılık, İzmir, 1996, s. 57

geliştirerek onun toplumun iyi bulduğu özellikleri taşıır hale getirilmesidir (iyi insan, iyi vatandaş). İkinci grup hedefler, bir iş veya mesleki formasyon kazandırmaya yöneliktir. Denilebilir ki eğitim adına bütün gayretler bu iki amaca yöneliktir⁴.

İbn Miskeveyh, eserinde birinci grup hedefler üzerinde durmuş ikinci grup hedeflere değinmemiştir. İbn Miskeveyh'e göre asıl hedef, birinci grup özellikleri geliştirmektir. O, insanın yaratılıştan sahip olduğu güçleri (potansiyeli) Tehzîbu'l-Ahlâk'da öngördüğü eğitimle geliştirerek insanı, aklın ve dinin iyi bulduğu özellikleri taşıyan, kısaca ahlâk sahibi bir insan haline getirmeyi hedefler. Eğitimin hedefleri, eğitim faaliyeti sonunda ulaşılması istenen öğrenme ürünleridir.

Bloom ve arkadaşları 1950'lerde yaptıkları çalışmalar sonucu, öğrenme ürünlerini, bilişsel, duyuşsal ve psiko-motor olmak üzere üç alanda toplayarak tanımlamışlardır. Bilişsel öğrenmeler, zihni etkinliklerin ağırlıkta olduğu davranışları (bilgiyi tanıma ve hatırlama, onun üzerinde işlemler yapma, kavramlar, genellemeler, kuramlar geliştirme gibi) kapsar. Duyuşsal öğrenmeler, bir nesne, bir olay, bir konuya karşı ilgi, tutum, tavır ve duygu gibi davranış eğilimlerini içerir (tercih, hoşlanma ya da hoşlanmama, yaklaşma ya da kaçınma eğilimleri gibi). Duyuşsal davranışlar genellikle belirli şartlar altında belirli seçimler yapma ve karar alma eğilimi olarak tanımlanır. Duyuşsal öğrenmeler, ayrıca, bilişsel ve psiko-motor davranışların kazanılmasını destekler. Örneğin, bir konuya değer vermeyen bir kişinin, o konu hakkında bilgi ve beceri sahibi olması ya da öğrenme isteği duymayan birinin öğrenmesi çok zordur. Psiko-motor öğrenmeler ise, belirli fiziksel hareketlerin, belli bir sıraya göre doğru, hızlı ve otomatik olarak yapılması sonucunda ortaya çıkan davranışları içerir. Bir müzik aletini çalma, bir torna makinesini çalıştırma, yemek pişirme gibi⁵.

Tehzîbu'l-Ahlâk'daki eğitimin hedeflerini, bu bilgiler doğrultusunda, "zihni", "hissi", "psiko-motor" hedefler şeklinde tasnif etmeye çalışacağız.

⁴ Selahattin Parlador, "Din Eğitiminde Hedefler", DEÜ. İF. Dergisi, IX, İzmir, 1995, s. 80

⁵ Hasan Bacanlı, *Öğretim Teknolojileri ve Materyal Geliştirme*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2001, s. 27-29, Ayrıca bkz. Selahattin Ertürk, *Eğitimde Program Geliştirme*, 3. baskı, Yelken-tepe Yayınları No:4, Ankara, 1979, s. 63; Fatma Varış, *Eğitimde Program Geliştirme "Teori ve Teknikler"*, 7. baskı, Alkım Kitap ve Yayıncılık, Ankara, 1997, s. 106; Hasan Bacanlı, *Duyuşsal Davranış Eğitimi*, Nobel Yayın Dağıtım, Yayın No:127, Ankara, 1999, s. 45

İbn Miskeveyh'e göre insanın yaratılıştan görevli olduğu iyi ve güzel işler, nefsin güçlerinin eğitilmesi ile ortaya çıkan faziletlerdir. Nefsin güçlerini üçe ayırır. Bu güçler ve onlardan doğan faziletler şunlardır.

GÜÇLER

Melekî güç: bilme – düşünme gücü

Sebuî güç: öfke ve saldırganlık gücü

Behimî güç: bedenî arzuların gerçekleşmesini
isteme gücü

FAZİLETLER

Hikmet

Şecaat

İffet

Bu üç faziletten, ölçülülükleri ve birbirleri ile olan dengeli ilişkileri dolayısıyla mükemmellik ve bütünlük fazileti meydana gelir. İşte bu adalet faziletidir⁶.

İbn Miskeveyh'e göre bu dört fazilete sahip olan kimse, insana has olan mükemmelliğe ulaşmıştır. İbn Miskeveyh bu mükemmelliği ikiye ayırır: Nazarî mükemmellik ve amelî mükemmellik. Bu ayırımın nedeni, insanın iki gücünün olmasıdır. Bunlardan birisi bilme, diğeri yapma gücüdür. İnsanın bilme gücü ile olan birinci mükemmelliği, ilimde görüşünün isabetli, düşüncesinin doğru ve sağlam olmasıdır. Yapma gücü ile kazanılan ikinci mükemmellik, ahlâkî mükemmelliktir⁷ ve işte İbn Miskeveyh'in de Tehzîbu'l-Ahlâk'da ele aldığı bu mükemmelliktir. Nazarî mükemmelliğin, İbn Miskeveyh'in eğitimdeki zihnî hedefi, amelî mükemmelliğin hissî hedefi olduğunu söyleyebiliriz.

1.1.Zihnî Hedefler

İbn Miskeveyh'in zihnî hedefi, hikmet faziletine ve nazarî mükemmelliğe ulaşmaktır. Diğer bir ifadeyle zihin yeteneğini geliştirmek ve bilgi sahibi olmaktır.

⁶ Tehzîb, s. 23

⁷ Tehzîb, s. 43

İbn Miskeveyh, insanın güçlerini, yaptığı bir tasnifte üçe, diğer bir tasnifte ikiye ayırmıştır. İlk tasnife göre, insanın zihin yeteneğine "melekî güç" demiştir. Bu güç "düşünce, ayırt etme ve olayların gerçekleri hakkında akıl yürütme gücü" dür⁸. Nefsin güçlerinden en önemlisi olan melekî güç, akıl ile aynı işlevi görmektedir. "Akıl insanı diğer canlılardan ayıran ve onu sorumlu kılan temyiz gücü, düşünme ve anlama melekesidir. O, varlığın hakikatini idrak eden, maddi olmayan, fakat maddeye tesir eden basit bir cevher, maddeden şekilleri soyutlayarak kavram haline getiren ve kavramlar arasında ilişki kurarak önermelerde bulunan, kıyas yapabilen güçtür"⁹. Akıl bilginin kaynağıdır.

Melekî gücün bedende kullandığı araç beyindir. İbn Miskeveyh'e göre melekî güç, özünün sınırların dışına çıkmadığı ve arzusunu zanna dayanan ve gerçekte bilgisizlik olan bilgilere değil doğru bilgilere yönelttiği zaman, hikmetle birlikte bilgi fazileti ondan doğar¹⁰.

"Hikmetin kapsamına giren faziletler; zeka, hatırlama, akletme, çabuk anlama, anlama gücü, zihin açıklığı ve kolay öğrenmedir.

Zeka, nefiste sonuçların süratle ve kolaylıkla ortaya çıkmasıdır.

Hatırlama, aklın ve ya vehmin ortaya koyduğu olaylara ait suretin tespitidir.

Akletme, nefsin varlıklar olduğu gibi kavramasındaki uygunluktur.

Zihin berraklığı, sonuç ortaya çıkarmak için nefiste bulunan bir kabiliyettir. Zihnin keskinliği ve gücü ise, önce bilinenden zorunlu olarak çıkan şeyi nefsin derinliğine düşünmesidir.

Kolay öğrenme de, nefsin bir gücü olup keskin anlayıştır; nazarı konular bununla kavranır"¹¹.

Hikmet, cerbeze ile aptallık arasında orta bir yoldur. İbn Miskeveyh, cerbeze ile düşünce gücünü gereksiz yerde ve gereksiz biçimde kullanmayı, aptallık sözünden de düşünce gücünü iptal etmeyi ve bir yana atmayı kasteder¹².

⁸ Tehzib, s. 22

⁹ Süleyman Hayri Bolay, "akıl" TDV. İA., Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, 1989, II, 238

¹⁰ Tehzib, s. 22-23

¹¹ Tehzib, s. 25-26

¹² Tehzib, s. 32

İbn Miskeveyh, yaptığı ikinci tasnifte, insanın zihin yeteneğine “bilme gücü” demiştir. İnsan, bu gücü ile bilgi ve marifetlere yönelir ve nazarı mükemmelliğe ulaşır. Nazarı mükemmellik, insanın ilimde görüşünün isabetli, düşüncesinin doğru ve sağlam olmasıdır. Böylece insan, inancında yanılmaz, gerçekten kuşkulamaz. Sıra ile varlıklar ile ilgili şeyleri araştırıp öğrenirken ilimlerin son mertebesinde bulunan ilahi ilme (metafizik) ulaşır. İbn Miskeveyh’e göre nazarı mükemmellik, insan “bütün varlıkları tanıdığı, yani onların sonu gelmeyen araz ve hassalarını değil, bütünlerini ve özlerini belirleyen tanımlarını bildiği zaman gerçekleşir. Mesela; sen varlıkların bütünlerini bildiğin zaman, bir bakıma onların kısmîlerini de bilirsin. Çünkü kısmîler bütünlerin dışına çıkmaz”¹³.

Buraya kadar anlattıklarımızı iki şekilde yorumlayabiliriz: 1. Hikmetin kapsamına giren faziletleri incelediğimizde, bunların zihin yeteneği ile ilgili zihni faaliyetler olduğunu görürüz. Nazarı mükemmellik ise daha ziyade bilgi sahibi olmaktır. Bu durumda, hikmet, melekî gücün sağlıklı ve verimli bir şekilde çalışması, nazarı mükemmellik ise hikmet vasıtasıyla bilgi sahibi olmaktır. Yani hikmetle nazarı mükemmellik birbirini tamamlar. 2. İbn Miskeveyh, hikmet için “bütün varlıkları var olmaları itibarıyla bilmektir”, ayrıca “ilahi ve insani olayları bilmektir”¹⁴ demiştir. Bu durumda hikmet ve nazarı mükemmellik aynıdır.

Sonuç olarak, hikmet ve nazarı mükemmellik ister birbirini tamamlasın, ister aynı şey olsun, bilme ve düşünme yeteneğinin gelişmesi ve bilgi sahibi olma halidir ve bu da eğitimin zihni hedefidir.

Burada bilgi meselesine açıklık getirmemiz gerekmektedir. İbn Miskeveyh’e göre insan neleri bilmelidir? Onun bilinmesini istediği ilim dalları nelerdir? Bu soruların cevapları zihni hedefler meselesine biraz daha açıklık getirecektir.

İbn Miskeveyh’e göre, “bir kimse çocuk iken din terbiyesi ile yetiştirilir, alışkanlık kazanıncaya kadar ödev ve görevlerini yapması sağlanır”¹⁵. Bu sebeple çocuklar dinin kural ve görevlerini bilmelidir. Çünkü “dinin kuralları çocukların eğitilmesini sağlar, onları iyi işler yapmaya alıştıırır”¹⁶. Ayrıca çocuklar yemek, giyinme, oturup kalkma kuralları gibi görgü kurallarını da bilmelidir¹⁷.

¹³Tehzib, s. 43-44

¹⁴Tehzib, s. 24-25

¹⁵Tehzib, s. 52

¹⁶Tehzib, s. 39

¹⁷Tehzib, s. 60-62

İbn Miskeveyh'e göre eğitimin hedefi ahlâk sahibi insanlar yetiştirmektir. Ona göre ahlâk eğitimi alan kişi, kendisinde nefis diye bir şey olduğunu, bu nefsin nasıl bir şey olduğunu, hangi gaye için yaratıldığını ve nefsinin faziletini bilmelidir. Ayrıca, nefsinin güçlerini, bu güçleri doğru kullandığı takdirde ulaşacağı faziletleri, insanın ulaşabileceği en yüce nokta olan mutluluğun ne olduğunu, nefsin hastalıklarını ve bu hastalıkların tedavisini bilmelidir. İbn Miskeveyh, Tehzîbu'l-Ahlâk'da bunları uzun uzun anlatmıştır. Bu konuyu öğretim konuları bölümünde daha geniş bir şekilde ele alacağız.

İbn Miskeveyh'in bilinmesini istediği ilimlerin başında mantık gelir. Ona göre mantık, anlayışı ve akli doğru yola yönelten bir alettir. Mantıkla yaratıkların ve bunların yaratılışlarının bilgisine, sonra bu bilgi genişletilerek derinleştirilerek ilahi ilimlere ulaşılır¹⁸. İbn Miskeveyh, aritmetik, geometri, astronomi ve musiki ilimlerinin de öğrenilmesini ister. "Gelişme çağında olan genç, fikir alanında eğitilir ve bu dört ilmi kesintisiz öğrenirse doğruluğa alışır, düşünme, inceleme güçlüğüne katlanır. Böylece gerçeğe yaklaşır, tabiatı doğru olmayan şeylerden uzaklaşır"¹⁹. İbn Miskeveyh'e göre bu ilimleri öğrenip belli bir birikime sahip olduktan sonra felsefe öğrenilmelidir. Felsefe öğrenen kişi için "yabancı bir şey kalmaz, kapalı noktaları anlamakta ve incelikleri keşfetmede güçlük çekmez"²⁰.

İbn Miskeveyh'e göre zihni gelişim için ilim ve düşünülürlerde gittikçe ilerlemek, görüşlerde doğruluktan ayrılmamak, nerede ve kiminle olursa olsun gerçeği kabul etmek, nasıl ve nereden gelirse gelsin yalan ve yanlıştan kaçınmak gerekir²¹. İbn Miskeveyh insanın bütün korkularının ve hatalarının sebebinin cehalet olduğuna dikkati çeker. Ona göre cehalet, nefis için sürekli bir hastalık teşkil eder ve bundan kurtulmak ebedi bir rahatlık ve sonsuz bir zevktir.²²

¹⁸Tehzîb, s. 69

¹⁹Tehzîb, s. 159

²⁰Tehzîb, s. 159

²¹Tehzîb, s. 52

²²Tehzîb, s. 188

1.2. Hissî Hedefler

Bireyin duyarlık yeteneğinin geliştirilmesi eğitimin hissî hedefidir. Duyarlık (affectivite) kavramı; insanın kendi dışındaki varlık ve olaylardan etkilenmesi (haz, acı duyması), bu konulara ilgi duyması ve yönelmesini ifade eder.²³

Duygu dış ya da iç çevreden gelen etkilerin, bireyde haz ya da elem türünden izlenimler yaratmasıdır. Bireyin bütün etkinlikleri, duygularıyla birlikte bulunur. Birey çevresiyle etkileşim sırasında az yada çok, haz ve elem yönünde bir duygunun içindedir. Bireyin amacı güdülerini (isteklerini) doyurmaktır²⁴.

“İstekler yöneldikleri konular itibariyle genel olarak iki grupta toplanabilir. Şüphesiz bunların en önemlisi, insanın kendini koruması ile ilgili olanlardır. Açlık, susuzluk gibi fizyolojik güdülerle emniyet, itibar, iktidar gibi psikolojik olanlar insanın kendine yöneliktir. Bunlara şahsî veya bencil istekler denilmektedir. İnsanı kendi dışına yönelten ikinci grup isteklerin sosyal olanları insanı diğer insanlara iten ilgi, sevgi ve sempatilerdir. Bunlara özgeci (alturist) istekler adı verilmektedir.”²⁵

İbn Miskeveyh de bu noktaya işaret etmiştir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, İbn Miskeveyh nefsin güçlerini üçe ayırır. Bu güçlerden, bedenî arzuların gerçekleşmesini, beslenmeyi, yiyecek, içecek, cinsel ilişkiler ve her çeşit zevk verici basit şeyleri isteme gücü olan behimî gücü fizyolojik güdüler; öfke, tehlikeler karşısında gözü peklik ve atılganlık, egemen olma, yücelme ve her çeşit şerefi kazanmayı arzu etme gücü olan sebuî gücü psikolojik güdüler olarak değerlendirebiliriz.

İbn Miskeveyh sosyal güdülere de değinmiştir. Ona göre insan, yaratılışı itibariyle sosyaldır. Yani kendi özünü tamamlamak, iyi bir hayata sahip olmak ve işlerini doğru olarak yürütebilmek için birçok kimsenin yardımına ihtiyacı vardır. Bu yüzden o, insanlarla iyi ilişkiler kurmak ve onları içten sevmek zorundadır. Bu durum insanı diğer insanlara yöneltir²⁶.

²³ Parladır, 1995, s. 95

²⁴ İbrahim Ethem Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, Kadioğlu Matbaası, Ankara, 1990, s. 30 ve 103

²⁵ Parladır, 1995, s. 95-96

²⁶ Tehzib, s. 34

A. Maslow' a göre insan istekleri belli bir sıra ile ortaya çıkmaktadır. O, buna istekler hiyerarşisi adını verir. İstekler piramidinin temelinde fizyolojik istekler, üst katında ise psikolojik istekler yer alır. Psikoloğa göre alttaki istekler yeterince doyuma ulaşmadan bir üstteki isteğin gerçekleşmesi mümkün değildir. Bu istekler ve hiyerarşik sıraları şöyledir: 1. Açlık, susuzluk ve cinsiyetin fizyolojik doyumu. 2. Emniyet, güveni, düzen ve değişmezlik. 3. Ait olma ve sevgi. 4. Değer, başarı, kendine saygı. 5. Kendini gerçekleştirme ²⁷.

Maslow'un anlayışına benzer bir anlayış İbn Miskeveyh'de de görülür. İbn Miskeveyh' e göre insanda önce, beslenme arzusu (fizyolojik güdüler), sonra öfke ve şeref sevgisine ileten duygu (egemen olma, yücelme ve her çeşit şerefi kazanma arzusu) (psikolojik güdüler), daha sonra da bilgi ve marifet kazandıran arzu ortaya çıkar, ki bu arzu insanı kendine has mükemmelliğine, başka bir ifadeyle tam mutluluğa ulaştırır²⁸.

İbn Miskeveyh'e göre, insanın, fizyolojik ve psikolojik güdülerin doyurulması sonucu elde edilen hissî zevke olan yönelişi çok güçlüdür ve ona olan arzusu rahatsız edici ölçüdedir. İnsan tabiatı ona fazlasıyla yönelip ondan kuvvetle etkilenince, insan ondaki her kötülüğü güzel görür²⁹. Bu sebeple bu isteklerin kontrol edilmesi gerekmektedir. Bu kontrol ile ahlâka ulaşılır. Bencil isteklerle davranış arasına giren kontrol mekanizması sayesinde, insanın fiilleri ahlâkî fiiller olur.

İbn Miskeveyh' e göre, bencil istekler üzerindeki kontrolün, insanın ahlâkî gelişimine göre farklılık gösterdiğini ve ahlâkî gelişimin zihnî gelişime paralel gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Zihnî gelişimin tamamlanmadığı çocuklukta, istekler, dinin ve toplumun kuralları ve bu kurallara uyulmasını sağlayan aile ve eğitimcilerin kontrolü altındadır. Çocuklar uzun süre bu kurallara göre hareket edince bir süre sonra alışkanlık kazanırlar³⁰. Bu kurallar, istek ve davranış arasına giren, davranışı şekillendiren, davranış kalıpları olur. Din terbiyesiyle yetiştirilen, alışkanlık kazanıncaya kadar ödev ve görevlerini yapması sağlanan çocuk, bilme ve düşünme yeteneğinin (melekî güç) gelişmesiyle birlikte, uyduğu kuralları düşünmeye ve sorgulamaya başlar. Düşünen nefsin ve ilimlerin yardımıyla bu kuralların aslını kavrar³¹. Bundan sonra istekler, düşünen nefsin kontrolü altındadır. İstek davranış

²⁷ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, Remzi Kitabevi, 6. baskı, İstanbul, 1996, s. 236

²⁸ Tehzib, s. 40

²⁹ Tehzib, s. 94

³⁰ Tehzib, s. 39-40

³¹ Tehzib, s. 52

arası düşünen nefsin ilkelerine göre şekillenir. Ortaya çıkan fiiller, faziletlerdir³². İbn Miskeveyh'e göre, faziletlere ulaşan kimse ahlâkî gelişimini tamamlamış, ahlâkî mükemmelliğe ulaşmıştır.

İbn Miskeveyh'in bu düşünceleri J. Piaget'nin ahlâkî gelişim teorisini hatırlatmaktadır. Piaget'e göre bireyin ahlâkî gelişimi, zihnî gelişimine paralellik göstermektedir. On yaşına kadar olan dönemde çocuk, otorite tarafından (yetişkinler) belirlenen kuralları sorgulamadan kabul eder. Ancak on bir yaşından sonra, zihnî gelişimle birlikte, kendi yargıları, kendi değerleri, başkalarının değerlendirmelerinin önüne geçer. Ahlâkî yargılarında bağımsız bir tutum görülebilir³³. Bu subjektif ahlâkîlikten objektif ahlâkîliğe geçiştir. İbn Miskeveyh'e göre, aklın devreye girmesiyle faziletlere ulaşılan, ahlâkî gelişimin ikinci ve son merhalesinin, Kohlberg'in³⁴ kuralların çıkış noktasının dikkate alındığı, akılcı bir tutum gösterilen gelenek sonrası merhalesiyle paralellik gösterdiğini söyleyebiliriz.

İbn Miskeveyh'e göre, hissî hedefin, ahlâkî gelişimin tamamlanması, yani iyilik ve faziletlerden ibaret olan ahlâkî mükemmelliğe ulaşmak olduğunu söyleyebiliriz. Bu mükemmelliği amaçlayan kimse, güçlerini ve bunlara has fiillerini öyle bir sıraya koymalıdır ki, bu güçler birbiriyle çatışmasın ve barış içinde olsun. İnsanın bütün fiilleri düşünce gücüne göre düzgün ve tertipli olsun³⁵. İnsan bu mükemmelliği kazandığı zaman, güç ve kabiliyetlerini ilmine göre bir düzene koyar. Bu düzeye ulaştığında yüce tanrının ilk ve hikmetli nizamının dışına çıkmaz ve böylece kendi başına bir alem olur ve küçük alem adını almaya hak kazanır³⁶.

Ahlâk, nefsin düşünüp taşınmadan kendi fiillerini ortaya koymasını sağlayan durumdur. Başlangıçta düşünüp taşınmayla meydana gelir ve gittikçe bir alışkanlık ve huy halini alır. İnsan ahlâkî kabul edecek bir yaratılışa sahiptir. Eğitimle hızlı bir şekilde ya da yavaş yavaş değişebilir³⁷. Şayet böyle olmasaydı eğitimin, cezanın, dinin, peygamberliğin hiçbir anlamı olmazdı. Çünkü varlığı, onu yaratan ve meydana getiren Yüce Tanrının kudretine bağlı olan insan cevherinin, iyileştirilip geliştirilmesi insanın iradesine bırakılmıştır³⁸.

³² Tehzib, s. 23

³³ Ramazan Arı, Ömer Üre, Hasan Yılmaz, *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, Mikro Yayınları, 2. baskı, Konya, s.77-78; Meral Çileli, *Ahlâk Psikolojisi ve Eğitimi*, V Yayınları, Ankara, 1986, s. 22-42

³⁴ Erol Güngör, *Değerler Psikolojisi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000, s. 52-56

³⁵ Tehzib, s. 43-44

³⁶ Tehzib, s. 44

³⁷ Tehzib, s. 36

³⁸ Tehzib, s. 42

İnsanla ilgili olan bu iradî şeyler, iyilikler ve kötülükler olarak ikiye ayrılır. İbn Miskeveyh'e göre, içimizden birisi insanın varoluş amacına yöneldiği zaman ona iyi ve mutlu insan denilmesi gerekir. Başka engellerin bu amaçlardan alıkoyduğu kimse de kötü ve mutsuz kimsedir. Buna göre iyilikler, insanın yaratılış amacı olan şeylerde gösterdiği irade ve çabasıyla meydana gelen işlerdir. Kötülükler ise, insanın kendi iradesi, çabası, tembellik veya ilgisizliğiyle bu iyiliklere ulaşmasını engelleyen şeylerdir³⁹.

İbn Miskeveyh'e göre, iyilikler nefsin eğitilmesiyle ortaya çıkan faziletlerdir. İbn Miskeveyh faziletlerin, kötülükleri oluşturan aşırı uçların ortasında bulunduklarına ve faziletin kendisine has olan yerden biraz sapması durumunda bir kötülüğe yaklaşmış olacağına dikkat çekmiştir⁴⁰.

İbn Miskeveyh'e göre, insanda bulunması gereken faziletler; hikmet, iffet, şecaat ve adalettir. Hikmet faziletini zihnî hedefler konusunda anlatmıştık. Burada, iffet, şecaat , adalet faziletlerini, bunların nasıl oluştuğunu, kapsamlarına giren faziletleri ve bunların aşırı uçları olan kötülükleri anlatmaya çalışacağız.

İffet: Behimî nefis (fizyolojik güdüler), düşünen nefse boyun eğdiği, onun buyruklarına karşı gelmediği, kendi arzusuna düşkün olmadığı zaman, onda iffet fazileti, ardından da cömertlik fazileti meydana gelir⁴¹.

İffet şehvet duygusuyla ilgili fazilettir. Bu faziletin insanda ortaya çıkışı şehvetlerini akla göre yönetmesiyle, yani doğru bir şekilde ayırt etmesiyle olur. Böylece insan onlara boyun eğmez, hür olur ve şehvetlerinin kölesi olmaz⁴².

İffetin kapsamına giren faziletler, utanma, sükunet, sabır, cömertlik, hür olma, kanaat, yumuşak huyluluk, düzenlilik, iyi hal, barış severlik, ağırbaşlılık ve kötülüklerden sakınmadır⁴³.

"Utanma, nefsin kötülükleri yapma korkusu ve açıkça kınanıp sövülmekten sakınmasıdır.

Sükunet, şehvetlerin hareketlenmesi sırasında nefsin sakin olmasıdır.

³⁹ Tehzîb, s. 19

⁴⁰ Tehzîb, s. 31

⁴¹ Tehzîb, s. 23

⁴² Tehzîb, s. 25

⁴³ Tehzîb, s. 29

Sabır, nefsin kendisini kötü zevklere kaptırmaması için bedeni arzularına karşı dayanıklı olmasıdır.

Cömertlik, vermede orta yoldan ayrılmamak, yani malları gerektiği yerde gerektiği kadar harcamaktır. Cömertliğin kapsamına giren birçok fazilet vardır. Bunlar, eli bol olmak, başkalarına ikramda bulunmak, sevinç duymak, yardımseverlik, iyilikte bulunmak ve hoşgörüdür. Eli bol olmak, kendiliğinden, kolayca birçok malı önemli ve yararlı işlerde gereği gibi harcamaktır. Başkalarına ikramda bulunmak, insanın kendisinin muhtaç olduğu şeylerden bir kısmını ihtiyacı olan başka birine cömertçe vermesidir. Sevinç duymak, nefsin büyük işlerle sevinç duyması ve bu tür davranışlardan hoşlanmasıdır. Yardım severlik ise, dostlara ve layık olanlara yardım etmek, mal ve yiyecekleri onlarla paylaşmaktır. İyilikte bulunmak, gerekli olmadığı halde bazı şeyleri vermektir. Hoşgörü de insanın hakkı olduğu halde bazı şeylerden vazgeçmesidir. Bütün bunlar irade ve seçimle olur.

Hür olmak, nefsin bir faziletidir. Onunla nefis usulüne uygun olarak mal kazanır ve onu yine usulüne uygun olarak harcar.

Kanaat, yiyecek, içecek ve süslenilecek şeylerde aşırılık göstermemektir.

Yumuşak huyluluk, nefsin iyi şeylere boyun eğmesi ve güzele doğru koşmasıdır.

Düzenlilik, öyle bir durumdur ki nefsi, olayları iyi değerlendirmeye ve işleri gerektiği gibi düzenlemeye yöneltir.

İyi hal, güzel niteliklerle nefsi mükemmelleştirme sevgisidir.

Barışseverlik, nefsin başkasına karşı zorla değil, kendiliğinden gösterdiği anlaşma halidir.

Ağır başlılık, nefsin, istekleriyle ilgili hareketler sırasında, sakin ve dayanıklı olmasıdır.

Kötülüklerden sakınma, nefsin mükemmelliğini sağlayan güzel işlere sarılmadır⁴⁴.

⁴⁴ Tehzîb, s. 26-28

Tüm faziletler gibi iffet de iki kötülük arasında yer alır, bunlardan biri aç gözlülük öteki ise gevşekliktir. Aç gözlülük zevklerin peşine düşmek ve gerekenin dışına çıkmak, gevşeklilik ise bedeninin zorunlu ihtiyaçlarını oluşturan güzel zevklere karşı hareketsiz kalmaktır. Söz konusu olan güzel zevkler tanrının ve aklın müsaade ettiği şeylerdir⁴⁵.

Şecaat (yiğitlik): İbn Miskeveyh'in öfke gücüne "sebuî güç" dediğini ve sebuî gücün psikolojik güdüler olarak değerlendirilebileceğini söylemiştik. Öfke gücüyle ilgili nefsin davranışı ölçülü ve ılımlı olur ve düşünen nefsin buyruklarına boyun eğerse, yerli yersiz kızmaz ve gereğinden fazla öfkelenmezse, onda yumuşaklık fazileti bunun ardından da yiğitlik fazileti ortaya çıkar⁴⁶. Fizyolojik güdülerin doyurulmasında olduğu gibi, psikolojik güdülerin doyurulmasında da aklın denetimi ve dengenin önemi vurgulanmıştır.

Yiğitlik, öfkeye ilişkin nefsin faziletidir. Bu da söz konusu nefsin insanda düşünen ve ayırt eden nefse boyun eğmesiyle ve tehlikeli işlerde aklın gereğini kullanmasıyla, yani yapılması iyi ve sabredilmesi övülmüş olan tehlikeli işler karşısında geri durmamasıyla ortaya çıkar⁴⁷.

Yiğitliğin kapsamına giren faziletler, nefis büyüklüğü, gözü peklik, büyük himmet sahibi olmak, sabır, sebat, yumuşaklık, sükunet, yüreklilik ve sıkıntıya katlanmadır.

"Nefis büyüklüğü, basit şeyleri küçümsemek, felaketlere ve onur kırıcı şeylere katlanma gücüne sahip olmaktır. Böyle bir nefse sahip olan kimse kendisini daima büyük işlere alıştırmış ve onları küçük görür.

Gözü peklik ise nefsin korkulu anlarda kendine güvenmesi ve üzüntüye kapılarak dayanıklılığını yitirmemesidir.

Büyük himmet sahibi olmak bir fazilettir. Nefis bununla talihli olmanın mutluluğuna ve bunun zıddı olan şeylere ve hatta ölüm anındaki sıkıntılara katlanır.

Sebat da nefsin acılara katlanma ve özellikle korkulu durumlarda onlara karşı koyma gücünü sağlayan bir fazilettir.

⁴⁵ Tehzib, s. 33

⁴⁶ Tehzib, s. 23

⁴⁷ Tehzib, s. 26

Sabır, korkunç olaylardaki sabırdır.

Yumuşaklık ise nefse huzur veren onu acelecilikten koruyan ve hemen öfkelenmemesini sağlayan bir fazilettir.

Sükunet, yani taşkınlık etmemek de, tartışmalar sırasında veya kutsal şeyleri ve din kurallarını savunmak için yapılan savaşlarda ortaya çıkar ki, bu da zor durumlarda nefsin hareketini sınırlayan bir güçtür.

Yürekliliğe gelince, bu iyi bir ün kazanmak için büyük işlere karşı gösterilen hırdır.

Sıkıntıya katlanma ise, nefsin iyi alışkanlık ve alıştırmalarla maddi şeyler alanında bedeni organlarını kullanma gücüdür⁴⁸.

Yiğitlik fazileti, biri korkaklık diğeri köpürme olan iki kötülüğün arasında yer alır. Korkaklık, korkulması gerekmeyen şeylerden korkmaktır, köpürme ise göğüslenilmesi gerekmeyen şeyde atılganlık göstermektir⁴⁹.

Adalet: Fizyolojik ve psikolojik güdülerin, aklın denetiminde, gerektiği ölçüde doyurulması, İbn Miskeveyh'in sınıflandırmasıyla, behimî ve sebuî gücün meleki gücün buyruklarına boyun eğmesi durumunda, bu üç güçten doğan hikmet, iffet ve şecaat faziletlerinden ölçülülükleri, ılımlılıkları ve birbirleriyle olan dengeli ilişkileri dolayısıyla mükemmellik ve bütünlük fazileti meydana gelir. İşte bu da adalet faziletidir⁵⁰.

Adalet, nefsin bir fazileti olup nefiste hikmet, iffet ve şecaat faziletlerinin bir arada bulunmasıyla ortaya çıkar. Adalet, nefsin güçlerinin birbirleriyle barış içinde olması ve ayırt etme gücüne boyun eğmesiyle olur. Böylece söz konusu güçler birbirlerini yenmek için çalışmazlar ve tabiatlarının serbest itişine uyarak kendi başlarına isteklerinin ardından gitmezler. Adalet fazileti insana öyle bir nitelik kazandırır ki, bununla o, önce kendi nefesine karşı insafı olmayı sonra da başkasına insaf ettiği ölçüde ondan insaf beklemeyi daima tercih eder⁵¹.

⁴⁸ Tehzîb, s. 27-28

⁴⁹ Tehzîb, s. 33

⁵⁰ Tehzîb, s. 23

⁵¹ Tehzîb, s. 23

Adalet kapsamına giren faziletler “dostluk, ülfet, yakınlarla ilişkiyi sürdürmek, ödüllendirme, iyi muamele, bir şeyi güzelce yerine getirmek, sevgi, dindarlık, kin gütmemek, kötülüğe iyilikle karşılık vermek, lütufkâr olmak, bütün durumlarda insanlıktan ayrılmamak, düşmanlıkları terk etmek, doğru ve hoş görülmeleyen kimselerden söz nakletmemek, doğru olan kimselerin davranışlarından söz etmek, hadd cezası veya zina iftirasına yol açan, öldürme veya el kesmeyi gerektiren şeyler şöyle dursun, Müslüman için yararlı olmayan her türlü sözü terk etmek, bayağı ve düşük insanların sözleri karşısında hareketsiz kalmamak, insanlar arasında her türlü dilenciliği meslek edinen kişilerin sözlerine itibar etmemek, helâl kazanç sağlamak için aç gözlülük etmemek ve çoluk çocuk geçimi için kazanç uğrunda kötü yollara baş vurmamak, dost ve düşmanlarıyla ilgili olarak ağzından çıkan her söz veya hatırından geçen her şeyde Allah’ a yönelmek ve O’ na verdiği söze bağlı kalmak, Allah’a ve onun isim ve sıfatlarından biriyle doğrudan doğruya yemin etmemek, kişinin karısına, kendisinin ve karısının yakınlarına iyi davranmasıdır⁵².

İbn Miskeveyh bu faziletlerden bazılarını açıklamıştır.

“Dostluk, gerçek bir sevgi olup, bununla arkadaşlığın gerektirdiği her şeye önem verilir. Yapılması mümkün olan bütün iyilikler dost için tercih edilir.

Ülfet, görüşlerin ve inançların müşterek olmasıdır. Bu sıkı ilişkilerle ortaya çıkar ve geçimi sağlama konusunda yardımlaşmayı doğurur.

Yakınlarla ilişkiyi sürdürmek, dünyadaki iyilikleri kan hısımlarıyla birlikte paylaşmaktır.

Ödüllendirme de, iyiliğe aynı şekilde veya daha fazlasıyla karşılık vermektir.

İyi muamele ise, karşılıklı ilişkilerde herkes için uygun olan ölçüde alışveriş yapmaktır.

Bir şeyi güzelce yerine getirmek, pişmanlık duymaksızın ve minnet altında bırakmaksızın adaletli olarak karşılık vermektir.

Sevgi, emsalini ve üstün kişileri iyi karşılayarak ve dostluklarını kazanacak işler yaparak onların sevgilerini ummaktır.

⁵² Tehzîb, s. 29

Dindarlık ise, Allah'ı yüceltmek ve O'na boyun eğmek; melekler, peygamberler ve imamlardan O'nun dostlarına saygı göstermek ve şeriatın emirlerine uymaktır. Allah korkusu bütün bunları tamamlar ve mükemmelleştir⁵³.

Adalet, haksızlık etme ile haksızlığa uğrama arasında yer alır. Haksızlık etmek, gerekmeyen ve uygun olmayan yollarla çok mal elde etmektir. Haksızlığa uğramak ise, mal kazanmak için gereksiz yere kişilere boyun eğmek ve ezilmektir⁵⁴.

Adalet faziletini kazanan kimse duyarlık yeteneğinin gelişimini tamamlamıştır. Adaletli kimsenin, düşünen nefsi ve dini, inanç, tutum ve davranışlarını düzenleyen bir üst organizasyon haline gelmiştir. İbn Miskeveyh, yetişkinlikte aklın kontrolünü ön plana çıkarmış olmakla beraber, insanın ömrünün sonuna kadar, kendisini yönetmesi için doğru yolu gösteren ve yüksek hikmete ileten ilahi yasa ve doğru dine muhtaç olduğuna dikkati çeker⁵⁵.

Adalet kapsamına giren faziletlerden de anlaşılacağı gibi, adaletli kimse, sosyal duyarlılığa sahip, ben merkezli davranış göstermeyen, diğer bir ifadeyle empati kurabilen kimsedir. "Bütün bu teferruatlı listelerin dayandığı ve bir Müslüman'ın istek ve davranışlarını düzenlerken uyacağı sosyal duyarlık için bugün empati sözü kullanılmaktadır. Empati, kendini onun yerine koymak suretiyle karşıdakinin duygu ve düşüncelerini anlamak ve sosyal ilişkinin temeline bu anlayışı koymaktır."⁵⁶

İbn Miskeveyh de buna işaret etmiş, yaratılıştan birbirine muhtaç olan insanların, sağlıklı ilişkileri ancak birbirlerini sevdikleri zaman kurabileceklerini söylemiştir. "Dost dostunu sever ve kendisi için istediğini onun için de ister. Toplum halinde yaşayan insanlar birbirlerini seven kişilerse, birbirlerine karşı adaletli davranırlar ve aralarında hiçbir anlaşmazlık ortaya çıkmaz. Güven, dayanışma ve yardımlaşma ancak birbirini seven kişiler arasında gerçekleşir. Onlar, birbirlerine yardım ederken aynı sevgiyi paylaşırlarsa, sevilen her şeye ulaşırlar. Güç ve zor bile olsa hiçbir amaçları imkansızlaşmaz"⁵⁷.

⁵³ Tehzib, s. 30

⁵⁴ Tehzib, s. 33-34

⁵⁵ Tehzib, s. 94

⁵⁶ Parladır, 1995, s. 101

⁵⁷ Tehzib, s. 121

İbn Miskeveyh, bazı insanlar için bencil isteklerin hayatın amacı olduğuna dikkat çekmiştir. "Kimileri insanın mükemmellik ve amacının bedeni zevklerde bulunduğunu ve bu zevklerin yüce mutluluk ve ulaşılması istenen iyilik olduğunu sanmışlardır. Yine onlar, insanın bütün güçlerinin bu zevkleri elde etmek ve onlara ulaşmak için verildiğini sanırlar. Onlara göre insana, düşünen nefis, işlerini düzene koysun ve onları ayırt etsin, sonra onu bu zevklere yöneltsin diye verilmiştir ki, böylece son amaç yani bedenî amaç onun için gerçekleşmiş olsun. Onlar, düşünen nefsi horlanan bir köle, şehvî nefsin hizmetinde kullanılan bir işçi durumuna sokmuşlardır. Halkın büyük çoğunluğu bu görüştedir. Onlar, kendileri için amaç edindikleri bu iyiliklerin yanında cenneti ve tanrılarına yakınlaşmayı da arzu ederler. İbadetlere çekildikleri zaman tıpkı ticaret ve kazanç ardından koşar gibi söz konusu şeyleri beklerler. Sanki onlar bu şeylerin çoğunu elde etmek için azını terk etmekte, sürekli nimetlere ulaşmak için gelip geçici şeylerden yüz çevirmektedirler"⁵⁸.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: İbn Miskeveyh, fizyolojik ve psikolojik güdülerin tamamen bastırılmasını değil, onların bir üst kontrol mekanizmasının yönetiminde gerekli ölçüde doyurulmasını benimser. Bu üst kontrol mekanizması akıl ve dindir. Bunlar hiçbir zaman birbirine ters düşmez.

Melekî gücün doğru kullanılmasıyla ulaşılan hikmet fazileti, sebuî ve behimî gücün üzerinde bir kontrol mekanizması işlevi görür. Bunun sonucunda da adalet fazileti oluşur.

Hikmet, iffet, yiğitlik ve adalet faziletlerine ulaşmış olan kimse, eğitimin hissî hedefi olan ahlâka ulaşmıştır. İyilik ve faziletlerden ibaret olan ahlâka ulaşan, aynı zamanda kendisine has fiilini ortaya koymayı başarabilmiş, yani kendisini gerçekleştirebilmiştir.

⁵⁸ Tehzîb, s. 45-46

1. 3. Psiko-Motor Hedefler

Eğitimin hedeflerinin üçüncü kategorisi psiko-motor hedeflerdir. Bu hedef bireyin beceri kazanmasını, onun meslek sahibi olmasını ifade etmektedir.

İbn Miskeveyh'in, Tehzîbu'l-Ahlâk'ta asıl hedefi ahlâkî mükemmelliğe ulaşmak olduğu için, o, zihnî ve hissî hedefleri uzun uzun anlatmış, psiko-motor hedeflere pek değinmemiştir. İbn Miskeveyh'in meslek kazandırmaya yönelik açık bir ifadesi yoktur. O, ayakkabıcılık, marangozluk, tabaklık, doktorluk gibi mesleklerden bahsetmiş, mesleğin üstünlüğünün, ilgili olduğu şeyin cevherce bulunduğu mertebeye göre olduğunu söylemiştir⁵⁹. İbn Miskeveyh, cömertliği faziletler arasında saymış, kişinin helal kazanç sağlamasının, çoluk çocuk geçimi için kazanç uğrunda kötü yollara başvurmamasının gerekliliğine dikkat çekmiştir.⁶⁰ O, malın yaşamak için zorunlu, hikmet ve fazileti ortaya koymak için yararlı olduğunu, güzel kazanç yolları az olduğu için malı meşru yoldan kazanan kimsenin güçlük çektiğini söylemiştir. İbn Miskeveyh'in tüm bu ifadeleriyle meslek eğitiminin gerekliliğine dikkat çektiğini söyleyebiliriz. Çünkü insanların çoğu maddî ihtiyaçlarını meslekleri sayesinde karşılarlar. Bu sebeple insanlar, kötü duruma düşmemek ve gayri meşru yollara girmemek için bir meslek sahibi olmalıdır. Böylelikle hem kendi maddî ihtiyaçlarını karşılarlar, hem de mesleklerinden diğer insanlar fayda görür. Çünkü "iyi bir usta, güzel bir sanatçı ve üstün bir musikişinas, kısaca mesleğinde üstün bir maharet gösteren her sanatçı faziletlerini ortaya koymak ve ona layık olanların yararına sunmakla sevinç duyar"⁶¹.

Psiko-motor öğrenmeler, meslekle sınırlı değildir. İbn Miskeveyh'in çocukların sağlam bir vücuda sahip olmaları için gerekli gördüğü binicilik⁶² ve benzeri beceriler de psiko-motor öğrenmelerdir.

⁵⁹ Tehzîb, s. 41

⁶⁰ Tehzîb, s. 28-29

⁶¹ Tehzîb, s. 95

⁶² Tehzîb, s. 61

2. BÖLÜM

TEHZİBU'L-AHLÂK'DA ÖĞRETİM KONULARI

İbn Miskeveyh'e göre amaç, insanın ahlaklı ve diğer yandan mutlu bir hale gelmesidir. Bu amacın gerçekleşmesi için insan neleri bilmeli, neleri yapabilmeli ve hangi tutum ve davranışlara sahip olmalıdır? Bu bölümde ahlaklılığı ve mutluluğu sağlayacak eğitim-öğretim konuları üzerinde durulacaktır. Tehzîbu'l-Ahlâk'da öğretim konularını, "Âdapla ilgili bilgiler", "Ahlâkla ilgili bilgiler", "Diğer konular" başlıkları altında incelemeye çalışacağız.

İbn Miskeveyh'in "Çocukları yetiştirme kuralları" başlığı altında ele aldığı "Yemek kuralları", "Giyinme kuralları", "Oturup kalkma kuralları" nı, âdapla ilgili bilgiler başlığı altında ele alacağız. İbn Miskeveyh'e göre alışkanlık kazanıncaya kadar çocuğun bu kurallara uyması sağlanır. Bu kurallar zamanla çocuğun davranışları haline gelir.

Ahlâkla ilgili bilgiler başlığı altında, İbn Miskeveyh'e göre ahlâk eğitimi alanların bilmesi gereken konuları anlatacağız. Bunlar aynı zamanda, klasik İslam ahlâk felsefesinin konularıdır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi İbn Miskeveyh'in eğitimdeki hedefi, yaptığımız bütün işlerin iyi ve güzel işler olabilmesini ve bu işlerin zorluk ve sıkıntıyla değil kolaylıkla yapılabilmesini sağlayacak bir ahlâka ulaşmaktır. Ancak eğitimle gerçekleşecek bu ahlâka ulaşabilmek için İbn Miskeveyh'e göre bilinmesi gerekenleri "nefis, nefsin kemâli, nefsin güçleri", "faziletler", "mutluluk", "zevkler", "irade hürriyeti", "siyaset", "nefsin hastalıkları ve tedavisi" başlıkları altında anlatmaya çalışacağız. İbn Miskeveyh kendisi de bu başlıkların bazılarını kullanmıştır. Fakat çoğu kez kullandığı başlıklar altında sadece o konuyu işlememiş başka konuları da işlemiştir. Bazen müstakil başlığı olan bir konuyu başka bir konunun içinde anlattığı da olmuştur. Biz konular arasında aynı mahiyette olanları birlikte ele alarak bazı başlıkları birbiriyle birleştirdik. "İrade hürriyeti" ve "siyaset" İbn

Miskeveyh'in kullanmadığı fakat başka konular içinde yahut farklı başlıklar altında anlattığı konular için bizim kullandığımız başlıklardır.

Son olarak "diğer konular" başlığı altında İbn Miskeveyh'in öğrenilmesinin çocuğun ahlâk eğitimine faydası olacağını söylediği konuları ele alacağız.

2.1. ÂDAPLA İLGİLİ BİLGİLER

Ahlâki faziletlerin gerçekleştirilebilmeleri için çocukların iyi şekilde terbiye edilmeleri gerekmektedir. İbn Miskeveyh'e göre utanma duygusu eğitimin ve eğitime müsait olmanın temelidir. Utanması çocuğun iyiyi kötüyü ayırt edebildiğini yani aklını kullanabildiğini gösterir. İşte bu çocuk eğitilebilirdir. Ona neyi, nasıl yiyip içmesi gerektiği, nasıl giyinmesi gerektiği ve nasıl oturup kalkması gerektiği öğretilmelidir.

2.1.1. Yemek Kuralları

İbn Miskeveyh'e göre, çocuğun yemekle ilgili olarak bilmesi ve uyması gereken kurallar vardır. Bunlar;

"İlkin çocuğa yemeğin zevk için değil, sağlık için gerekli olduğu anlatılmalıdır. Bütün yiyecekler ancak beden sağlığını ve hayatı sürdürmek için yaratılmış, hazırlanmıştır. Onlar, açlık ve açlıktan ileri gelen acıyı tedavi etmek için kullanılan ilaç durumundadırlar. Onlar bedenî acısını giderecek sağlığını koruyacak kadar alınmalıdır. Çocuk bir tür yemekle yetinmeli , türlü türlü yemekler yemeye özenmemelidir. Başkasıyla sofraya oturduğu zaman yemeğe önce kendisi başlamamalı, sürekli olarak yemek çeşitlerine bakmamalıdır. Kendi önündekiyle yetinmeli, çabuk çabuk yememeli ve lokmaları ard arda sıralamamalıdır. Büyük lokma almamalı ve onu iyice çiğnemedi yutmamalıdır. Elini ve elbisesini kirletmemeli, kendisiyle yemek yiyen kimseyi gözetlememeli ve onun yemeğin neresinden aldığına bakmamalıdır. Kendi önüne gelen kısım daha iyi ise onu başkasına ikram etmelidir. Sonra isteğine hakim olarak yemeğin basit olan ve önüne geleniyle yetinmelidir. Kimi vakitlerde de kuru ve katıksız ekme yemelidir."¹

¹ Tehzib, s. 60

"Şıra ve sarhoş edici içkilerden kaçınmalıdır, çünkü bunlar bedene de, nefse de zarar verir, onu çabuk öfkelenme, kötü ve çirkin şeylere atılma gibi beğenilmeyen işlere sürükler"².

2.1.2. Giyinme Kuralları

İbn Miskeveyh'e göre çocuk giyinirken şu hususlara dikkat etmelidir:

"Çocuk saçını uzatmamaya, kadın elbiseleri giyerek süslenmemeye, gerekmedikçe yüzük takmamaya alıştırılmalıdır. ³ Renkli ve işlemeli elbiseler giymenin erkekler için süslenen kadınlara, sonra kölelere ve hizmetçilere yaraştığı, şerefli ve asaletli kimselere beyaz ve ona yakın renkte elbiseler giymenin daha uygun olduğu çocuğa öğretilmelidir"⁴.

2.1.3. Oturup Kalkma Kuralları

İbn Miskeveyh'e göre çocuğun uyması gereken oturup kalkma kuralları şunlardır:

"Çocuğun topluluk içinde oturduğu yerlere tükürmemesi, sümükürmemesi, başkalarının yanında esnememesi, ayak ayak üstüne atmaması, kolunu çenesinin altına koymaması, elini başına dayamaması gerekir, zira bu tembellik işaretidir. Elinin yardımıyla başını taşıma gibi kötü bir alışkanlığa yol açar. Çocuk yalan söylememeye, yalan veya gerçek de olsa hiçbir şekilde yemin etmemeye alıştırılır. Çünkü yemin etmek kimi vakitlerde gerekli olsa da, erkekler için çirkin bir şeydir. Çocuklar içinse yemine hiç gerek yoktur. Yine çocuk az ve sadece cevap vermek için konuşmaya alıştırılmalı, kendisinden büyük birinin huzurunda onu can kulağıyla dinlemeli ve o konuşurken susmalıdır. Çirkin ve kaba sözlerden, küfür, lanet ve boş laftan sakındırılmalı; güzel ve zarif sözlere, birini kibarca ve nezaketle karşılamaya alıştırılmalı, başkasından bunların karşıtlarını dinlemesine müsaade

² Tehzib, s. 61

³ Tehzib, s. 61

⁴ Tehzib, s. 59

edilmemelidir. Kendi işini kendi yapmaya, öğretmenine ve kendisinden büyük olanlara hizmete alıştırılmalıdır.”⁵

“Çocuk etrafını araştırmamaya, hızlı yürümemeye, ellerini salıvermemeye alıştırılmalıdır”⁶.

İbn Miskeveyh'e göre bu eğitime zenginlerin çocukları daha çok muhtaçtır. Bu çocukların kendisinden aşağıdakileri kızdırmasına izin verilmemelidir.⁷

2.2. AHLÂKLA İLGİLİ BİLGİLER

2.2.1. Nefis, Nefsin Kemâli, Nefsin Güçleri

İbn Miskeveyh'e göre, istenilen ahlâkî özelliklerin kazanılması için önce insan psikolojisi hakkında bilgi sahibi olmalıdır. Eğitimin psikolojik temelleri başlığı altında bu konu üzerinde durulmuştur. Burada kısaca İbn Miskeveyh'e göre nefis, nefsin kemâli ve güçleri hakkında bilgi verilecektir.

Nefis:

İbn Miskeveyh'e göre insanda “cisim olmayan ve cisimden parça olmayan ve araz olmayan ve varlığı cisme ait bir kuvvete muhtaç bulunmayan basit bir cevher vardır” ki işte bu cevher nefistir. Nefis, duyu organlarımızın hiçbirini ile hissedilmeyen bir cevherdir. Bu cevherin tabiatları ve gayeleri de cismin tabiatları ve gayelerine zıt ve aykırıdır. Nefis de değişip başkalaşma yoktur. O bozulmaz, yıpranmaz ve cisim gibi yok olup gitmez. Her şeyi ve her olayı algılayan odur.⁸

İbn Miskeveyh nefislerimizin bütün şeylerin, yani duyulur (mahsus) ve düşünülür(makul) varlıkların suretlerini bütün farklılıklarına rağmen tam olarak

⁵ Tehzib, s. 62

⁶ Tehzib, s. 61

⁷ Tehzib, s. 62

⁸ Cavit Sunar, İbn Miskeveyh ve Yunan' da ve İslam'da Ahlâk Görüşleri, AÜ.İF. Yayınları, No 147, Ankara, 1980, s. 37

kabul ettiğine dikkatimizi çeker. "Nefislerimiz bunu yaparken ilk suretten ayrılıp ötekini almaz. Hiçbir iz yok olmaz, aksine ilk iz tam olarak kalır, nefis ikinci izi de tam olarak alır. Sonra zayıflamadan, hiçbir vakit gücünü kaybetmeden, şekilleri ard arda kabul etmeye devam eder. İşte bu özellik cismin özelliklerine karşıttır. Çünkü cisim aynı cinsten başka bir sureti ancak ilk suretten tam olarak ayrıldıktan sonra kabul eder"⁹. Zaten nefsin hakiki kıymeti zıt suretleri aynı zamanda kavrama kabiliyetinden gelir. Onun bilgileri, uzak yakın, duyulur, akledilir her şeyi kapsar¹⁰.

İbn Miskeveyh'e göre, "nefis, bilimlerin ilkelerinden çoğunu duyular aracılığıyla elde etse de kendisinin başka ilke ve fiilleri de vardır. O bunları asla duyularla kazanmaz. İşte doğru kıyasların dayandığı üstün ve yüksek ilkeler bunlardır. Nefis, iki karşıt terim arasında orta bir terim yoktur diye hükmettiği zaman o bu hükmü başka bir şeyden almamıştır; çünkü bu hüküm açık-seçik (apriori) bilgidir, eğer o, bu hükmü başka bir şeyden alsaydı açık-seçik bir bilgi olmazdı. Çünkü duyular sadece duyulurları kavrar. Nefis ise duyulurlardan ileri gelen uyumluluk ve değişikliklerin sebeplerini de kavrar. İşte bu sebepler nefsin, cisim ve cismin etkilerinden (eserlerinden) hiçbir yardım görmeksizin ulaştığı düşünülürlerdir"¹¹.

Kısaca gerek duyu organlarımızla hissettiğimiz ve gerek aklımızla tasavvur ve tefekkür ettiğimiz şeylerin hepsinin tam ve mükemmel olarak algılanmaları ve yıllarca hafızada saklanmaları için değişip başkalaşmayan bir cevherin, yani nefsin varlığına muhtacız.¹²

Nefsin Kemâli:

İbn Miskeveyh'e göre nefsin kemâli "nefsin kendine has fiillere, yani ilimlere ve marifetlere karşı arzu duyması, cisme has faziletlerden kaçması"¹³ ile gerçekleşir. Yani nefsin kemâli, algı ve düşünce ile ma'kullere yani algılanacak

⁹ Tehzib, s.14

¹⁰ Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan, İklim Yayınları, İstanbul 1992, s.171

¹¹ Tehzib, s.15-16

¹² Sunar, 1980., s.38

¹³ Tehzib, s. 18

şeylere, basitlere, hatta mücerret yani soyut şeylere erişip onları kavramak gibi yüksek hususlardır¹⁴.

İbn Miskeveyh'e göre varlıklardan her birinin kendisine has bir mükemmelliği ve onun mahiyeti gereği başkalarıyla ortak olmayan bir fiili vardır. İnsanın da kendisine has ve başkasıyla paylaşmadığı bir fiili vardır, bu fiil onun ayırt etme ve düşünme gücünden ortaya çıkan bir fiildir. Kimin ayırt etmesi daha sağlam, düşüncesi daha üstün ve seçimi daha doğru ise onun insanlığı o ölçüde mükemmeldir. Bir başka ifadeyle insanların en üstünü kendisine has işlerini yapmada en güçlü olan ve kendini diğer varlıklardan ayıran cevherin gereklerine en çok bağlı olandır.

Nefsin Güçleri:

İbn Miskeveyh'e göre nefsin mahiyeti ve güçlerini araştıran kimse bu güçlerin üçe ayrıldığını görür.

1-Meleki güç; düşünce, ayırt etme ve olayların gerçekleri hakkında akıl yürütme gücü

2-Sebuî güç; öfke, tehlikeler karşısında gözü peklik ve atılganlık, egemen olma, yücelme ve her çeşit şerefi kazanmayı arzu etme gücü

3-Behimî güç; bedenî arzuların gerçekleşmesini, beslenmeyi, yiyecek, içecek, cinsi ilişkiler ve her çeşit zevk verici basit şeyleri isteme gücü.

Bunlar mizaç, alışkanlık ve eğitim ile biri diğerine göre güçlenen ve zayıflayan, birbirinden ayrı üç güçtür¹⁵. Bu güçler üç sınıfa ayrılır. Bunların en aşağısı behimî nefis, ortadaki öfkeli nefsi, en üstünü de düşünen nefistir. İnsan bu nefislerin en üstünü olan düşünen nefse sahip olduğu için insan olmuş bu sayede meleklere benzemiş ve hayvanlardan ayrılmıştır¹⁶. Bu nefislerin kimisi yaratılıştan üstün ve iyi eğitilmiştir. Kimisi yaratılıştan eğitilmemiş ve eğitimi kabul etme kabiliyeti yoktur, kimisi de eğitilmemiştir fakat eğitilebilirdir ve iyi eğitilmiş olan birine boyun eğer. Yaratılıştan eğitilmiş olan düşünen nefistir. Eğitilmemiş ve eğitilmeyi kabul etmeyen behimî nefistir. Eğitilmemiş olan ve eğitilmeyi kabul

¹⁴ Sunar, 1980, s.39

¹⁵ Tehzib, s. 22-23

¹⁶ Tehzib, s. 49

eden kızgın nefistir. Eğitimi kabul etmeyen behimî nefsi ıslah etmemiz için Yüce Tanrı bu kızgın nefsi vermiştir¹⁷.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, nefsin farklı yanlarından düşünen yanı duyu yanından, tek başına doğruluk yada yanlışlık hakkında hüküm verebilmesi ve yalnızca kendi idraklerini değil aynı zamanda bu idraklerin nesnelerini de kavrayabilmesi bakımından ayrılır. İnsanı öteki canlılardan ayıran şey daha hususî olarak tefekkür ve teemmülün sonucu olan iradeli hareketlere kabiliyeti şeklinde ifade edilir¹⁸.

2.2.2. Faziletlerle İlgili Bilgiler

Ahlâk eğitiminin hedefi faziletlere ulaşmaktır. İbn Miskeveyh bu sebeple faziletlerin neler olduğunu ve onlara nasıl ulaşılacağını anlatmıştır.

İbn Miskeveyh'e göre nefsin her gücünün dengede bulunmasından çeşitli faziletler doğar. Dört ana fazilet vardır: hikmet, iffet, şecaat, adalet.

Hikmet : "Düşünen nefsin davranışı ılımlı olup özünün sınırları dışına çıkmadığı ve arzusunu zanna dayanan ve gerçekte bilgisizlik olan bilgilere değil, doğru bilgilere yönelttiği zaman hikmetle birlikte bilgi fazileti onda doğar. Zeka, hatırlama, akıl etme, çabuk anlama, anlama gücü, zihin açıklığı ve kolay öğrenme hikmetin kapsamına giren faziletlerdir"¹⁹.

İffet : "Behimî nefsin davranışı ılımlı olup düşünen nefse boyun eğdiği, onun buyruklarına karşı gelmediği, kendi arzusuna düşkün olmadığı zaman, onda iffet fazileti ve ardından da cömertlik fazileti meydana gelir. Utanma, sükunet, sabır, cömertlik, hür olma, kanaat, yumuşak huyluluk, düzenlilik, iyi hal, barış severlik, ağır başlılık ve kötülüklerden sakınma iffetin kapsamına giren faziletlerdir"²⁰.

Şecaat : "Öfke gücüyle ilgili nefsin davranışı ölçülü ve ılımlı olup, düşünen nefsin buyruklarına boyun eğerse, yerli yersiz kızmaz ve gereğinden fazla öfkelenmezse onda yumuşaklık fazileti ve bunun ardından da yiğitlik fazileti ortaya çıkar. Nefis büyüklüğü, gözü peklik, büyük hikmet sahibi olmak, sebat,

¹⁷ Tehzib, s. 54

¹⁸ Fahri, a.g.e., s.172

¹⁹ Tehzib, s. 23,25

²⁰ Tehzib, s. 23,26

sabır, yumuşaklık, sükunet, yüreklilik ve sıkıntıya katlanma yiğitliğin kapsamına giren faziletlerdir²¹.

Adalet : "Bu üç faziletten ölçülülükleri, ılımlılıkları ve birbirleriyle olan dengeli ilişkileri dolayısıyla mükemmellik ve bütünlük fazileti meydana gelir. İşte buda adalet faziletidir. Dostluk, ülfet, bir şeyi güzelce yerine getirmek, sevgi, dindarlık, kin gütmemek, helal kazanç sağlamak için aç gözlülük etmemek ve çoluk çocuk geçimi için kazanç uğrunda kötü yollara başvurmamak adaletin kapsamına giren faziletlerdendir²².

İbn Miskeveyh'e göre her fazilet iki aşırı ucun ortasında yer alır. "Hikmet cerbeze ile aptallık arasında orta bir yoldur. Cerbeze düşünce gücünü gereksiz yerde ve gereksiz biçimde kullanmak; aptallık, düşünce gücünü isteyerek iptal etmek ve bir yana bırakmaktır. İffet açgözlülük ve gevşeklik arasında yer alır. Açgözlülük, zevklerin peşine düşmek ve gerekenin dışına çıkmak; gevşeklik, bedenın zorunlu ihtiyaçlarını oluşturan güzel zevkleri ihmal etmektir. Şecaat, korkaklık ve köpürme arasında bir durumdur. Korkaklık, korkulması gerekmeyen şeylerden korkmak; köpürme, göğüslenilmesi gerekmeyen şeyde atılganlık göstermektir. Adalet ise haksızlık etme ile haksızlığa uğrama arasında yer alır. Haksızlık etmek, gerekmeyen ve uygun olmayan yollarla çok mal elde etmek; haksızlığa uğramak, mal kazanmak için gereksiz yere kişilere boyun eğmek ve ezilmektir²³. Yani nefsin güçlerinin şiddetli halleriyle zayıf ve hükümsüz bulundukları haller ahlâk bakımından makbul değildir. Ahlâkın kabul ettiği derece bunların yalnız itidal derecesidir²⁴.

2.2.3. Mutluluk

İbn Miskeveyh'e göre mutluluğun, bir anlamda eğitimin en genel ve nihai hedefi olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü eğitimin hedefi, iyilik ve faziletlerden ibaret olan ahlâka ulaşmak, ahlâkın hedefi ise üstün mutluluğa ulaşmaktır. Bu sebeple mutluluğun mahiyeti, yani ne olduğu bilinmelidir.

²¹ Tehzib, s. 23,27

²² Tehzib, s. 23,30

²³ Tehzib, s. 32-33

²⁴ Sunar, 1980, s.40

İnsanın ulaşabileceği en yüksek nokta mutluluktur. Nefsin kemâli hali en yüksek mutluluk; noksanlık hali de mutsuzluktur. Nefis, akıl yönüne dönüp akla göre hareket ederse ebedî olan Allah tarafına dönmüş ve tam mutlu olmuş olur. Fakat gelip geçici olan madde tarafına dönerse mutsuz olur.²⁵

İbn Miskeveyh nefsin kemâlini ikiye ayırır. Çünkü insanın iki gücü vardır, bunlardan birisi bilme diğeri yapma gücüdür. İnsanın bu iki gücünden, bilgilere yöneldiği bilme gücü ile olan birinci kemâli ilimde görüşünün isabetli, düşüncesinin doğru ve sağlam olmasıdır. Böylece nazarî(ilmî) kemâle ulaşmış olur. Yapma gücü ile kazanılan ikinci kemâl, ahlâki kemâldir. Faziletlerin kazanılması ile de ahlâki (ameli) kemâle ulaşılır. Nazarî kemâl suret hükmünde, ameli kemâl madde hükmündedir ve bunlar ancak birbirleriyle tamamlanabilirler. Zira ilim bir başlangıç, uygulama da onu bütünleyen şeydir. Bu bütünlenme ile mutluluğa ulaşılır çünkü her şeyin mutluluğu onun bütünleşmesinde ve kendisine has olan mükemmelliğindedir.²⁶

İbn Miskeveyh' e göre insan melek adı verilen iyi ruhlara uygun olan ruhî bir fazilete sahip olduğu gibi, ruh ve cisimden mürekkep olduğu için hayvanlara uygun olan bedenî bir fazilete de sahiptir. "O hayvanlara uygun olan bedenî iyilikle aşağı âlemde(duyulur âlem) kısa bir süre kalır. Onu imar edip düzene sokar. Kâmillik yönünden bu mertebeye erişince yüksek âleme (akledilir âlem) göçer ve orada meleklerle iyi ruhların eşliğinde sonsuzca kalır"²⁷.

İbn Miskeveyh'e göre "insan, insan olduğu sürece tam mutluluğa ancak bu iki durumu birlikte kazanmakla ulaşır. O halde mutlu insan şu iki mertebeden birinde bulunur: Ya bedenî şeyler mertebesinde ve aşağı durumlara bağlı kalarak mutludur. Bununla birlikte o üstün işlerle uğraşır, onlarla ilgili gerçekleri araştırır, onlara ulaşmayı arzular ve onlara yönelir. Ya da ruhî şeyler mertebesinde yüksek durumlara bağlı kalarak mutlu olur. Bununla birlikte bedenî gerçekleri araştırır ve onları göz önünde bulundurur. İlahî kudretin belirtilerini ve yüce hikmetin işaretlerini düşünür, bunlara uyar, onları düzene kor ve iyiliklerle donatır. Kabiliyeti ve gücü ölçüsünde derece derece daha faziletliye doğru yükselir. Bir kimse bu iki mertebeden birine ulaşmazsa, o hayvanlar derecesindedir, belki de

²⁵ Sunar, 1980, s.41

²⁶ Tehzîb, s. 43-44

²⁷ Tehzîb, s. 79

daha sapıktır. Çünkü hayvanlar bu iyiliklere ulaşacak şekilde yaratılmamış ve onları bu yüce mertebelere götüren bir güç verilmemiştir. Oysa insan kendisine tavsiye edilen iyiliklere yöneltilmiş ve bu yoldaki engellerden kurtulmuştur²⁸.

İbn Miskeveyh mutlu kişinin mutlaka bu iki mertebeden birinde bulunduğu anlaşılınca, bunlardan birinin eksik ve ötekinden az olduğu ortaya çıkar, der. "Eksik olan mertebede insan, girişimlerine ve gereği gibi yükselmesine engel olan bedenî olaylarla onu oyalayan maddî ziynetler ve tabiatın aldatıcı şeyleri sebebiyle acılardan ve üzüntülerden uzak değildir. Bu mertebede bulunan kimse mutlak kâmilliğe sahip olmadığı gibi tamamıyla mutlu da değildir. Öteki mertebede bulunan kimse ise tamamıyla mutludur, hikmetten bolca nasibini alır, yüce âlemde ruhanî bir hayat sürer. Bu âlemdeliklerin yardımıyla hikmetin inceliklerini elde eder, ilahî nur ile aydınlanır, hikmete olan ilgisi ölçüsünde faziletini artırır ve bu yolda az engelle karşılaşır. Bunun içindir ki o, birinci mertebede bulunanların kurtulamadığı acı ve üzüntülerden daima uzak olur. O, ancak bu durumlara sevinir ve ancak bu güzelliklerden mutluluk duyar. Bu mertebeye ulaşan kimse mutlulukların sonuna ve en yücesine ulaşmış olur. Bedenîni, malını, bedeninde ve bedeninin dışında bulunan mutluluklarla ilgili dünya iyiliklerini kendisine yük olarak görür. Ancak Allah'ın istediği işleri yapar, O'na yakınlaştıran şeyleri tercih eder, bayağı arzularından bir şeye boyun eğerek O'na karşı gelmez, tabiatın tuzaklarına aldanmaz, mutluluğunu engelleyen hiçbir şeye iltifat etmez²⁹. İbn Miskeveyh'in mutluluk hakkındaki açıklaması dünyevî ve ruhanî olmak üzere ayrı ayrı iki mutluluk varsayar. İnsanın dünyevî mutluluğu mahiyetinin kısmen hayvanî, kısmen de melekî olması hasebiyle kendisinin de parçası olduğu bu dünyada hakimiyetini kurmasında ve onu amelî ahlâkın kaidelerine göre tanzim etmesindedir. Onun yüce mutluluğu ise, hayatın sonunda meleklerin ve mutlu kişilerin arkadaşlığında tadacağı ruhanî mutluluktur. Birincisi, bizim bütün ahlâki ve ruhî gayretlerimizin en yüksek derecesini gösteren ikincisine göre oldukça aşağı derecede bir mutluluk çeşididir. İkincisinde biz, ilahî hayatın hususiyeti olan kendi kendine yetmeyi tadarız³⁰

İbn Miskeveyh'e göre mutluluk bir çeşit iyiliktir. Bu, iyiliklere mükemmellik kazandırır ve iyiliklerin amaçlarını oluşturur. Mükemmelliğe ulaştığımız zaman

²⁸ Tehzîb, s. 80

²⁹ Tehzîb, s. 81-82

³⁰ Fahri, a.g.e., s. 173

başka bir şeye ihtiyaç duymayız. Bu itibarla mutluluğun iyiliklerin en üstünü olduğunu söyleyebiliriz³¹.

“Üstün mutluluk ise mutlak iyilikle aynı şeydir. İnsan bu mutluluğu bir maksat için değil, sırf mutluluk olduğu için arzu eder. En yüksek mutluluk gayelerin gayesidir. Buna ulaşan kişi hayırdan başka bir şey düşünmez. Nefsânî hazzardan sıyrılmak, akla sarılmak ve felsefî bilgiye sahip olmak bu saadeti temin eder. Bu, akla uygun olarak yaşamak demektir ve insanın kemâlini ifade eder. Bu dereceye ulaşan kişi irfan sahibi olur, varlığın sırlarına nüfuz eder, Allah'ın sonsuz inayetine mazhar olur ve ilahî nurla aydınlanır³²”

İbn Miskeveyh' e göre bu üstün mutluluğa ulaşmanın bazı şartları vardır. Önce, beden sağlığı insanın akıl durumuna, akıl da iyiyle kötüyü ayırmaktan ibaret olan ahlâki davranışlara tesir ettiği için insanın vücudu sıhhatli, mizacı mutedil olmalıdır. Diğer yandan insan başkalarının ahlâki tecrübelerinden de istifade edebilmek için bir toplum içinde yaşamalıdır. Uzlet hayatı insanı bundan mahrum eder³³. İnsan yaratılış itibarıyla sosyal bir varlıktır. Bundan dolayı başkalarına muhtaçtır. Öz değerini yalnızlıkta geliştiremez. Ancak başka insanlarla birlikte ve onların yardımıyla geliştirebilir. Hasılı, İbn Miskeveyh, uzlet (yalnızlık), zühd (zahidlik) ve teferrüde (tek kalma) karşıdır.³⁴

En yüksek mutluluk herkesin elde edebileceği ve her isteyen ulaşabileceği bir şey değildir. En yüksek mutluluğa ulaşan kimsenin alâmeti devamlı sevinç içinde bulunması, emelinin genişliği, ümidinin kuvveti, dünya işlerinden dolayı pek ıstırap duymaması ve tasalanmamasıdır. Böyle bir insan dıştan halka uyar ve onlara yaklaşır, fakat içten onlardan ayırdır. Başka bir saikle değil, sırf kendi başına sevinç içindedir ve bu hal onun için asıldır, değişmez.³⁵

İbn Miskeveyh bu mutluluğa erişen ve onu fiiliyle gösterebilen kimsenin, ondan zevk alan ve batılla süslenmemiş gerçek sevinci duyan kimse olduğunu söyler. “Bu kimse ki, sevgi sınırından geçerek aşk ve coşkuya ulaşır. Bu andan

³¹ Tehzib, s. 75-76

³² Necip Taylan, *Ana Hatılarıyla İslam Felsefesi (Kaynakları-Temsilcileri-Tesirleri)*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1983, s.199

³³ Taylan, a.g.e., s.199

³⁴ Hilmi Ziya Ülken, *İslam Felsefesi (Kaynakları ve Tesirleri)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1967, s.77

³⁵ Ülken, a.g.e. , s. 84

itibaren onun yüksek akıl sultanı, mide ve şehvetine boyun eğmez. Böylece en şerefli organını en aşağı organının hizmetine vermez”³⁶.

2.2.4. Zevkler

İbn Miskeveyh'e göre ahlâk eğitimi alan kimsenin, hem kendisini ahlâka ulaştıracak zevkleri, hem de bunlardan uzaklaştıracak zevkleri bilmesi gerekir. Bu sayede hedefinden sapmaz ve hataya düşmez. Bu sebeple İbn Miskeveyh aynı zamanda İslam ahlâk felsefesinin başlıca meselelerinden biri olan zevkler meselesini açıklamıştır.

İbn Miskeveyh zevki ikiye ayırır: “Birincisi edilgen, ikincisi de etken zevktir. Edilgen zevkler şehvetlere ve öç alma tutkusuna bağlı olup, iki hayvani nefsin (behimî güç, sebuî güç) tepkilerinden ibarettir. Etken zevk ise düşünen canlıya özgüdür. Maddî ve edilgen olmadığından tam bir zevktir. Etken zevk asıl zevktir, edilgen zevk gelip geçicidir. Yani gelip geçici zevkler şehvete bağlı ve hissîdir, çabucak ortadan kalkar ve hemen yok olur, değişir, zevk olmaktan çıkar. Hatta acılara dönüşür veya tiksiniyen kötü şeyler olur. İşte bunlar zevklerin tam karşıtı olan şeylerdir. Asıl zevklere gelince, bunlar hiçbir vakit zevk olmaktan çıkmazlar, durumları değişmez, sürekli olarak kalırlar. Durum böyle olunca mutlu kişinin zevkinin gelip geçici değil asıl olduğu, hissî değil aklî olduğu, edilgen değil etken olduğu, hayvanî değil ilahî olduğu ortaya çıkar. Mutlu kişinin zevki her zaman vermekle gerçekleşir, edilgen zevk ise almakla meydana gelir. Mutlu kişinin zevki iyi bir usta, güzel bir sanatçı ve üstün bir musikişinas gibi göstermek ve bunu yerinde kullanmakla ortaya çıkar”³⁷.

İbn Miskeveyh'e göre asıl dikkat edilmesi gereken husus; bedeninin hissî zevke olan yönelişinin çok güçlü ve ona olan tutkusunun rahatsız edici ölçüde oluşudur. “Alışkanlık bizdeki yaratılıştan var olan güce büyük bir şey ilave etmez, çünkü biz bu güç ve arzuya ilk yaratılışımızdan itibaren sahibiz. Bunun içindir ki bu zevk gerçekten hissî ve çirkin olunca ve insan tabiatı ona fazlasıyla yönelip ondan kuvvetle etkilenince, insan ondaki her kötülüğü güzel görür ve o yoldaki her zorluk kendisine kolay gelir. Nerede yanıldığını, nerede kötülüğün bulunduğunu felsefe onun gözünü açincaya kadar göremez. Aklî ve güzel zevk

³⁶ Tehzîb, s. 89

³⁷ Tehzîb, s. 93-95

ise hissî zevkin tam karşıtıdır. İnsan tabiatı ondan hoşlanmaz. İnsan bilgi ve ayırt etme gücüyle ona yönelirse sabır ve riyazete ihtiyaç duyar. Fakat bu konuda iyi bir uygulamadan ve onu iyice kavradıktan sonra bunun güzelliğini ve ihtişamını, hissî zevkin zıddını açıkça görür³⁸.

"Duygunun kendi başına geçici bir zevki vardır. Aklın da tek başına öze ait bir zevki vardır. Çünkü aklın zevki zatidir. Mutlak iyiliği, tam fazileti ve en faziletliyi tercih etme, ona göre davranma ve ondan ayrılmama demek olan amelî hikmeti bilmeyen kimse bundan zevk almaz, huzur duymaz"³⁹.

İbn Miskeveyh'e göre bütün zevkler ancak acılardan sonra ortaya çıkar. Çünkü "insanlar karşılaştıkları açlık, çıplaklık gibi çeşitli eksiklik ve ihtiyaçlarını gidermek için sıkıntı çekerler"⁴⁰. Bu sıkıntılardan sonra esenliğe eriştiklerinde zevk duyarlar ve rahatlığın tadını alırlar. Onlar yemenin zevkini arzu ettikleri zaman daha önce açlığın acısını duyduklarının farkında olmazlar. Halbuki açlıktan acı duymasalardı yemekten zevk almazlardı. Öteki zevklerde de durum böyledir. Çünkü zevk, bir acıdan rahatlamadır ve her duygusal zevk ancak bir acı veya sıkıntıdan kurtulmadır⁴¹.

İslam filozofları bedenî zevklerin kötü olduklarına inanmazlar. Önemli olan hayatta bu zevklere gereğinden fazla yer vermemek, akli gazap ve şehvet güçlerinin emrine tabi kılmamaktır.⁴² İbn Miskeveyh de bu düşüncededir. Ona göre "akıllı insanın ödevi mecburî ihtiyaçlarını gidermek için vücuduna ârız olan eksiklikleri tanımdır. Bu eksiklikler bazen beslenme ile ilgilidir. Beslenme insanın mizacını ve hayatının dayanağını dengeli tutar. İnsan mükemmellik kazanmak için yeteri kadar beslenmelidir. İnsan beslenmeyi zevk olarak değil, aksine onu zevkli bir hayatın temeli olduğu için istemelidir. Zorunlu ihtiyaçlardan biri de cinsî ilişkide bulunmaktır. İnsan bu sayede kendi türünü ve suretini korur. Yani cinsî ilişkiden amaç neslin devamını istemektir"⁴³.

³⁸ Tehzib, s.94

³⁹ Tehzib, s.89

⁴¹ Tezhib, s.46,47

⁴² Mehmet S. Aydın, "Ahlâk" TDV. İA., İstanbul, 1989, II, 13

⁴³ Tezhib, s.51

2.2.5. İrade Hürriyeti

Ahlâk ve faziletten bahsedebilmek için insanda irade hürriyetinin bulunduğunu kabul etmek gerekir. Çünkü ahlâkça sorumluluğu olmayan insanın ahlâkından söz edilemez. Özgürlük olmadan sorumluluk olmayacağına göre, öyleyse ahlâklılık özgürlükle aynı anlamdadır⁴⁴.

İbn Miskeveyh de bu konuya işaret etmiştir. Ona göre "insan cevherinin varlığı onu yaratan ve meydana getiren Yüce Tanrının kudretine bağlıdır. İnsan cevherinin iyileştirilip , geliştirilmesi ise insana bırakılmış ve onun iradesine tevdi edilmiştir"⁴⁵. Bundan dolayı "insanın insan olması sebebiyle kendisine has olan, insanlığını ve faziletini tamamlayan güç, kabiliyet ve fiilleri, düşünme ve ayırt etme gücüne bağlı iradî gerçeklerdir"⁴⁶.

2.2.6. Siyaset

İbn Miskeveyh'e göre insan ahlaka ancak toplum içerisinde ulaşabilir. Çünkü faziletler insanlarla bir arada yaşama ve çeşitli toplum ilişkilerinde bulunmakla ortaya çıkan iş ve davranışlardır. İdeal bir toplum içinse iyi yöneticiler gerekmektedir. İbn Miskeveyh bu sebeple, toplumu oluşturan fertlerin birbirlerine nasıl davranmaları gerektiğini ve toplum düzenini sağlayan yöneticilerin görevlerini ve sahip olmaları gereken özellikleri anlatmıştır.

İnsan iyi bir hayata sahip olmak ve işlerini doğru olarak yürütebilmek için birçok kimsenin yardımına muhtaçtır. Bu sebeple insan yaratılış itibarıyla medenîdir. Mutluluğa ulaşmak, faziletleri elde etmek için bir şehirde yaşamak zorundadır. Çünkü ahlâki mükemmellik bireyde başlar ve insanlar arasında iş ve güçleri tam bir düzene koyan şehir yönetiminde son bulur ve bütün insanlar tek şahıs gibi ortak bir mutluluğa erişir. Yani sosyal insanın ahlâkı siyasete bağlıdır⁴⁷.

İbn Miskeveyh toplumsal ilişkileri sevgiye dayandırır. Ona göre insanlar mutluluğa ulaşmak için birbirleriyle iyi ilişkiler kurmak ve birbirlerini içten sevmek

⁴⁴ Bedia Akarsu, *Mutluluk Ahlâkı*, İnkılap Kitapevi, İstanbul, 1998, s.17

⁴⁵ *Tehzib*, s. 43

⁴⁶ *Tehzib*, s. 19

⁴⁷ *Tehzib*, s. 44

zorundadırlar. “Tebaanın birbirine karşı olan durumu kardeşlik durumu gibi olmalıdır”⁴⁸.

İbn Miskeveyh’e göre, “kent yöneticisinin her insanı kendisine has olan mutluluğuna yöneltmesi, sonra onlara iki yönden önem vermesi gerekir: birincisi düşünce ile kazanılan ilimlerle onları doğru yola sevk etmek, ikincisi de onları sanatlara ve bedenî işlere yöneltmektir”⁴⁹.

İbn Miskeveyh hükümdarın halkına karşı durumunu babanın evladına karşı durumuna benzetir. “Hükümdarın tebaasına göstereceği ihtimam, şefkat, merhamet, koruma ve sevgi bakımından babanın çocuklarına ihtimamı gibidir. Çünkü merhamet ve acıma, onların yararına olan işleri yapma, onlardan kötülükleri uzaklaştırma, aralarındaki düzeni koruma, kısaca iyiliği sağlama ve kötülüğü önleme bakımından hükümdar Hz. Peygamber ve hatta Yüce Tanrının halifesidir. Bu durumda nasıl çocuklar iyi bir babayı severlerse tebaa da hükümdarı sever ve aralarında böyle bir ilişki doğar”⁵⁰.

Hükümdar, “dini gelenekleri ve hukukun bütün emirlerini, esaslarından ayrılmaması için, korumakla görevli olan kimsedir ve onun sanatı da hükümdarlıktır”. İbn Miskeveyh’e göre “din ilahî bir kanundur, insanları kendi iradeleriyle yüce mutluluğa götürür. Hükümdar da bu ilahî kanunun bekçisi ve insanlara açıkça bildirilen kuralların koruyucusudur. Bunun için hükümdar bulunduğu yerde uyanık olmalı, görevini mükemmel yapmalı, görevi ile ilgili işlerde uyanıklık göstermeli, şahsî zevkleri ile vakit geçirmemeli, şeref ve üstünlüğü ancak uygun yollarla aramalıdır. Zira dinin sınırlarından birini ihmal ederse, gevşeklik ve zayıflık oradan geçecek bir yol bulur. Bu taktirde dinin esasları değişir, insanlar şehvetlerini gidermek için bir ruhsat bulurlar ve onlara bu konuda yardım edenler çoğalır. Böylece mutluluk mutsuzluğa dönüşür, aralarında ayrılıklar ve kin doğar. Bu da onları ayrılmaya ve dağılmaya götürür. Tanrının ilahî esaslarla korunmasını istediği düzen bozulur”⁵¹.

⁴⁸ Tehzîb, s.131

⁴⁹ Tehzîb, s. 77

⁵⁰ Tehzîb, s.132

⁵¹ Tehzîb, s.127-128

2.2.7. Nefsin Hastalıkları Ve Tedavisi

İbn Miskeveyh'e göre nefsin hastalıklarını ve bu hastalıkların tedavisini, ahlâk eğitimi alan kimsenin bilmesi gerekir. Böylelikle bu hastalıklara yakalanmaz, yakalanırsa da bunlardan nasıl kurtulacağını bilir.

Bu sebeple İbn Miskeveyh Tehzîbu'l-Ahlâk'da nefsin hastalıklarından ve onların tedavisinden uzun uzun bahseder. Ona göre dört faziletin karşıtları, nefsin hastalıklarının önemli türlerini oluşturur.

İbn Miskeveyh'e göre, "her fazilet kötülüklerin ortasındadır"⁵². Yani faziletler, kötülükleri oluşturan aşırı uçların ortasında bulunur. Bu uçlardan birisi aşırılığı, öteki yetersizliği temsil eder ve bunlar nefsin hastalıkları, diğer bir ifadeyle kötülüklerdir. İbn Miskeveyh bu kötülükleri sekize ayırır: "1. Bir orta yol teşkil eden yığılmanın iki ucunda korkaklık ve ataklık vardır. 2. Yine bir orta yol olan iffetin iki ucunda aç gözlülük ve gevşeklik bulunur. 3. Bir orta yol olan hikmetin iki ucunda cerbeze ve aptallık yer alır. 4. Yine bir orta yol olan adaletin iki ucunda ise haksızlık etme ve haksızlığa uğrama bulunur"⁵³. Bunlar nefsin sağlığını gösteren faziletlerin karşıtı olan belli başlı hastalık türleridir.

İbn Miskeveyh, anlaşılması için faziletlerin aşırılığından ve eksikliğinden ibaret olan bu hastalıkları açıklamıştır. "Hikmet faziletinin iki aşırı uçundan cerbeze, düşünce gücünün gereksiz yerde ve gereksiz biçimde kullanılması; aptallık ise düşünce gücünün iptal edilmesi ve bir yana atılmasıdır. Burada aptallık yaratılışça eksiklik değil isteyerek düşünce gücünü iptal etmektir. İffet faziletinin iki aşırı uçundan açgözlülük zevklerin peşine düşmek ve gerekenin dışına çıkmak; gevşeklik ise bedenî zorunlu ihtiyaçlarını oluşturan güzel zevklere karşı hareketsiz kalmaktır. Güzel zevkler Tanrının ve aklın müsaade ettiği şeylerdir. Adalet faziletinin iki aşırı uçundan haksızlık etmek, gerekmeyen ve uygun olmayan yollarla çok mal elde etmek; haksızlığa uğramak ise mal kazanmak için gereksiz yere kişilere boyun eğmek ve ezilmektir"⁵⁴.

Şecaat faziletinin iki aşırı ucu olan korkaklık ve ataklığın açıklanmasını en sona bıraktık. Çünkü İbn Miskeveyh, korkaklık ve ataklığı diğer hastalıklardan çok

⁵² Tehzîb, s. 31

⁵³ Tehzîb, s.171-172

⁵⁴ Tehzîb, s. 32-33

daha geniş bir şekilde ele almıştır. Tehzîbu'l-Ahlâk'ın yedinci bölümünün neredeyse tamamı bu konuya ayrılmıştır.

Ataklık, şecaat faziletinin aşırılığı; korkaklık ise eskiliğidir. İbn Miskeveyh'e göre korkaklık ve ataklığın kaynağı öfkeli nefistir. "Öfkeli nefsin güçlü ve şiddetli bir hareketi olan öfke, kalpteki kanın galeyana gelmesi ile öç alma arzusunu meydana getirir. Öfke halinde aklın durumu kötüleşir ve çalışması zayıflar. Öfke (ataklık) nefsin hastalıklarının en büyüğüdür. İnsan öfkeye sebep olan şeylerin önüne geçerse onun kendisine hakim olmasından korkmaz"⁵⁵.

İbn Miskeveyh, öfkeyi meydana getiren şeylerin, kendini beğenme, övünme, tartışma, inat, şaka, kibir, alay etme, sözünde durmama, zulüm, insanların uğruda yarıştıkları ve kışkırdıkları zevkli şeylerin ardına düşme olduğunu söyler⁵⁶. O, bu sebeplerin başka bir ifadeyle hastalıkların her birini açıklar. İbn Miskeveyh, şecaat faziletinin aşırılığı olan ataklıkla (öfke) ilgili bu hastalıkları anlatırken, onların anlamsızlıklarını ortaya koyarak tedavilerine de işaret eder.

Kendini beğenme: Kişinin kendisini layık olmadığı bir derecede görmesidir. Kendisinin bilen kimsenin görevi, bir çok kusur ve eksikliklerinin bulunduğunu bilmektir. "Üstünlük insanlar arasında o şekilde dağıtılmıştır ki, birinin mükemmelliği, ancak ötekilerden her birinin faziletleriyle gerçekleşir. Fazilete ulaşmak için başkasına ihtiyaç bulunduğuna göre kişinin kendisini beğenmemesi gerekir"⁵⁷.

Övünme: "İnsanın kendisinin dışındaki şeylerle üstünlük yarışına girmesidir. Böyle bir yarışa giren kimse bunu sahip olmadığı şeyle yapıyor demektir. Çünkü insan, her an tehlikelere ve yok olmaya maruz kalan ve hiçbir zaman güvenemeyeceği şeylere sahip olamaz"⁵⁸.

Şaka, kibirlilik, alay etme: "Şaka ölçülü olursa iyidir. Ancak şaka konusunda ölçülü olmak çok güçtür. İnsanların çoğu şakayla başlar ve nerede duracağını bilmez ve sonunda şaka soğukluğa sebep olur, gizli bir öfke ve sürekli bir kin doğurur. Kibirliliğe gelince, bu kendini beğenmeye yakın bir duygudur.

⁵⁵ Tehzîb, s. 172,182

⁵⁶ Tehzîb, s. 173

⁵⁷ Tehzîb, s. 174

⁵⁸ Tehzîb, s. 174

Aralarındaki fark ise kendini beğenen kendisini aldatır. Halbuki kibirli başkasına karşı büyüklük taslar fakat kendisine yalan söylemez. Kibirliliğe yol açan şeyler değersizdir ve mutluluğa pek az katkıda bulunur. Çünkü bu gibi şeyler değişirler, yok olurlar, sürekliliklerine güvenilmez. Alay etmeye, terbiyesiz, maskara, ve karşılaştıkları şeylere önem vermeyen kimseler başvururlar. Çünkü alay eden kimse, karşısındakinin yaptığı şeyin benzerine veya kat kat fazlasına razı olur⁵⁹.

Sözünde durmama ve zulüm: "Sözünde durmama herkes tarafından kınanmıştır ve hiç kimse ondan hoşlanmaz. İnsanlıktan nasibi olanlar onu reddederler. Zulüm ise birini haksızlık ve öfkeye maruz bırakmaktır. Bazen bu, öç alma arzusu ile birlikte bulunur. Zulme uğrandığında iyice incelemeden hemen öç almaya kalkışılmamamıdır. Daha büyük bir zararla karşılaşılabilceğine dikkat edilmelidir. Buradaki inceleme ve dikkat akla danışmaktır⁶⁰.

Kıymetli eşyanın ardına düşme: "Az olan ve insanları elde etmek için yarıştıkları şeylerin ardına düşmek, orta halli insanlar bir yana hükümdar ve büyüklerin bile işledikleri bir yanlıştır. Onlar kıymetli bir şeye sahip olduklarında onu yitirme korkusundan dolayı üzürlüdürler. Oysa sahip olunan şeylerin, âlemin tabiatında bulunan var olup yok olma, değişme ve bozulma gibi her şeyin uğradığı tehlikelerden kurtulması mümkün değildir. Bu sebeple bunların ardına düşmek anlamsızdır. Aksi durumda üzüntü sıkıntı ve acı kaçınılmaz olur⁶¹.

İbn Miskeveyh'e göre nefsin hastalıklarının en büyüğü olan öfkeye sebep olan bu hastalıkların her birinin tedavisi vardır. "Bu hastalıkları ortadan kaldırıp bertaraf etmeye çalışırsak öfke gücünü zayıflatmış, onun kaynağını kurutmuş ve derdinden kurtulmuş oluruz. Bu sebeplerden biriyle karşılaştığımız zaman akla boyun eğerek ve aklın gereklerine uyarsak aklın fazileti olan şecaat ortaya çıkar. Böylece biz gereği gibi ileri atılmış, gereği kadar ve gereken kimselere karşı şecaat göstermiş oluruz⁶².

Şecaat faziletinin eksikliği olan korkaklık ise öfkeli nefsin harekete geçmesi gereken yerde sakin olması ve öç alma arzusunun tamamıyla sönmesidir. İbn Miskeveyh'e göre nefsin bu hastalığına yakalanan kimsenin kötü bir yaşayışı vardır. "Onda bayağı insanlarla, ailesi, çocukları ve iş

⁵⁹ Tehzib, s. 176-177

⁶⁰ Tehzib, s. 177

⁶¹ Tehzib, s. 178

⁶² Tehzib, s. 174

arkadaşlarından basit kimselerle düşüp kalkma arzusu doğar. Ayrıca sebat edilmesi gereken konularda sabır ve dayanıklılığı azalır. Korkaklık ve gevşeklik her türlü kötülüğün sebebi olan tembellik ve rahatı sevmeyi de doğurur. Korku aynı zamanda herkese ayak uydurma, her kötülük ve zulmü kabul etme, nefis, aile ve mal konularında her çeşit rezalete katlanma, sövme ve iftiraya benzer kötü şeyleri dinleme, kimden gelirse gelsin her türlü haksızlığa boyun eğme ve iyi insanların karşı koyduğu şeylere yeteri kadar karşı çıkmama gibi kötülüklere sebep olur⁶³.

Korku ve gevşekliğin yol açtığı bu hastalıkların tedavisi için, hasta kimsenin korktuğu, çekindiği şeylerin üzerine gitmesi sağlanmalıdır. Böylece öfkeli nefsin uyanması sağlanabilir. İbn Miskeveyh'in ifadesiyle "bu güç, küllenmiş ateşe benzer, biraz üfürülünce şüphesiz harekete geçer ve böylece tabiatına uygun şekilde tutuşup alevlenir"⁶⁴.

İbn Miskeveyh'e göre korkuların iki çeşit sebebi vardır:

1.Korku kötü bir şeyle karşılaşmaktan ve sakınılması gereken bir şeyi beklemekten ileri gelir. Böyle bir şeyi beklemek gelecekte ortaya çıkacak olan olaylara bağlıdır. Bu durumun tedavisi, mümkün olan olayların hem olabileceğini, hem de olmayabileceğini hatırdan çıkarmamaktır. Çünkü "iyi bir dirlik ve güzel bir yaşayış ancak iyimserlik, sağlam bir ümit, meydan gelmemesi mümkün olan kötülükler üzerinde düşünmeyi terk etmekle olur"⁶⁵.

2.Korku, kötü seçimimiz ve kendimize karşı kusurumuzdan ileri gelir. Bu durumun tedavisi ise, sonuçlarından korktuğumuz kusur ve günahlarımızı terk ederek bunlardan sakınmak, bize zarar verme ihtimali bulunan işlere girişmemektir⁶⁶.

İbn Miskeveyh'e göre insanın çok çeşitli korkuları vardır. Bunların en büyüğü ve bütün korkulardan daha şiddetli ve etkili olanı ölüm korkusudur. Bu sebeple, bu korkuyu ayrıca ele almıştır.

⁶³ Tehzib, s. 183

⁶⁴ Tehzib, s. 183

⁶⁵ Tehzib, s. 184

⁶⁶ Tehzib, s. 184

İbn Miskeveyh ölüm korkusuna, öncelikle gerçek ölümün ne olduğunu veya nefsin ne olacağını bilmemenin ya da beden çürüyüp dağıldığı zaman nefsin de yok olup gideceğini sanmanın sebep olduğunu söyler. Ölümde şiddetli bir acı olduğunu sanma ve ölümden sonra başına gelecek şeylerden kaygı duyma da ölüm korkusunun sebeplerindendir. Geride bırakılacak mal ve mülklerden ayrılma üzüntüsü de ölüm korkusuna sebep olur. İbn Miskeveyh, ölüm korkusunun sebeplerini açıkladıktan sonra bu korkuların yersizliğini anlatır.

“Ölüm, nefsin aletlerini kullanmayı bırakmasında fazla bir şey değildir”. Nefsin aletlerine “organlar” denir ve bunların bütünü “beden” adını alır⁶⁷. “Ölüm, beden toprağa girip orada tekrar ondan aldığı unsurlara ayrılması, nefsin de cismi bırakıp gitmesinden ibarettir. Ölen cisimdir, nefis değildir. Zira nefis cismanî olmayan bir cevherdir, bundan dolayı da ölümü, yani yokluğu kabul etmez. Nefis bedenden ayrılınca kendisine has olan hayatını sürdürür, tabiatın kirlerinden temizlenir, tam mutluluğa ulaşır ve yok olması kesinlikle söz konusu değildir⁶⁸.”

İbn Miskeveyh’e göre nefsinin ne olacağını bilmediğinden veya bedenî ile birlikte nefsinin de yok olacağını zan ettiğinden dolayı ölümden korkan kimse, nefsin ölümsüzlüğünü ve kıyametin nasıl olacağını bilmemektedir. Ona göre bu kimse ölümden korkmamakta, sadece bilmesi gereken şeyi bilmemektedir. Bu durumda korku veren şey bilgisizliktir. Yani korkunu kaynağı bilgisizliktir. İşte filozofları ilim öğrenmeye ve bu uğurda zahmet çekmeye sürükleyen şey de budur⁶⁹. İbn Miskeveyh, ölümün mahiyetini bu şekilde anlattıktan sonra, ölüm korkusunun diğer sebeplerini açıklar.

İbn Miskeveyh, ölümden acı olduğunu zanneden kimsenin tedavi edilmesi için ona bu korkunun asılsız olduğunun açıklanması gerektiğini söyler. Çünkü acı ancak yaşayan varlık için söz konusudur. Nefsin etkisinden yoksun olan beden ne acı çeker, ne de her hangi bir şeyi duyar. Öyleyse nefsin bedenden ayrılması demek olan ölümün her hangi bir acısı yoktur. Yani “ölüm, beden hiçbir şey duymadığı ve her hangi bir acı çekmediği bir durumdur, çünkü ölüm beden hissettiği ve acı duyduğu şeyden ayrılmasıdır”⁷⁰.

⁶⁷ Tehzib, s. 187

⁶⁸ Tehzib, s. 187

⁶⁹ Tehzib, s. 188

⁷⁰ Tehzib, s. 190

“Ölümünden sonra başına geleceklerden kaygı duyan kimse ise, ölümünden değil kendisini bekleyen azaptan korkmaktadır. Bu durumda korkudan kurtulmanın yolu gūnahtan sakınmak ve uzaklaşmaktır. Böylelikle ölüm korkusundan da kurtulmuş olur”⁷¹.

İbn Miskeveyh'e göre ölüm korkusunun sebebi bu saydıklarımızdan hangisi olursa olsun asıl sebep bilgisizliktir. Ölümünden korkan kendisine hiçbir etki yapmayan ve bir korku vermeyen şeyden korkmaktadır. Bilgisizliğin tedavisi ise bilgidir. Bilgi, bu acılardan ve bilgisizlikten doğan asılsız korkulardan kurtaracak olan hikmettir⁷².

İbn Miskeveyh, filozofların ölümün iki türlü olduğu düşüncesine katılır. “Bu iki tür ölümünden birisi iradî ölüm, diğeri tabîi ölümdür. Aynı şekilde hayatta iki türdür: iradî hayat, tabîi hayat. İradî ölümle şehvî isteklerin öldürülmesi ve onlara götüren şeylerden vazgeçme, tabîi ölümle de nefsin bedenden ayrılması kast edilir. İradî hayatla insanın yeme, içme ve diğeri istekler gibi dünya hayatı için uğraştığı şeyler, tabîi hayatla da onu bilgisizlikten kurtaran gerçek ilimleri kazanarak, nefsin sonsuz ölümsüzlüğe kavuşması kast edilir”⁷³.

İbn Miskeveyh, insanın kendisi için tabîi olan ölümünden korkmasının anlamsızlığına dikkati çeker. Çünkü ölüm insanın tanımına uygundur. Yani “insan düşünen ölümlü bir canlıdır, o halde ölüm, insanın tam ve mükemmel olmasını, onun kendi yüce ufkuna ulaşmasını sağlayan şeydir. Durum böyle olunca, özünün tamlığından korkan kimseden daha bilgisiz biri var mı? Yine ebedî hayatını yok olma, tamlığını da eksiklik sanan kimseden daha talihsiz biri var mıdır?” diyerek, İbn Miskeveyh, ölüm korkusunun anlamsızlığını bir başka açıdan bir kez daha ortaya koyar⁷⁴.

İbn Miskeveyh, nefsin hastalıklarını ve bu hastalıkların tedavisini bu şekilde anlatır. Böylelikle, faziletlerin aşırı uçları olan bu hastalıklara yakalanmaması için insanı uyarır. Eğer yakalandıysa nasıl kurtulacağını anlatır.

⁷¹ Tehzib, s. 191

⁷² Tehzib, s. 191

⁷³ Tehzib, s. 188-89

⁷⁴ Tehzib, s. 189

2.3. Diğer Konular

Tehzîbu'l-Ahlâk'ta eğitimleri sırasında çocuklara hangi konuların okutulacağı ile ilgili bir bölüm ya da başlık yoktur. Fakat İbn Miskeveyh, zaman zaman çocukların eğitimine faydası olacağını düşündüğü bazı konulardan bahsetmiştir.

Bu konulardan ilki mantıktır. İbn Miskeveyh, üstün ve gizli ilimlere ulaşmak için öncelikle mantık öğrenmek gerektiğini söyler. Çünkü “mantık anlayışı ve tabii aklı doğru yola yönelten bir alettir. Bu ilimle, yaratılanların ve bunların yaratılışlarının bilgisine, sonra bu bilgi genişletilerek ve derinleştirilerek ilahî ilimlere ulaşılır”⁷⁵.

İbn Miskeveyh' e göre gelişme çağındaki gençler, aritmetik, geometri, astronomi ve musiki öğrenmelidir. Çünkü “gençler fikir alanında eğitilir ve dört ilmi kesintisiz öğrenirse doğruluğa alışır, düşünme, inceleme güçlüğüne katlanır. Böylece gerçeğe yakınlaşır, tabiatı doğru olmayan şeylerden ve kulağı yalandan uzaklaşır”⁷⁶.

İbn Miskeveyh, gençlerin eğitiminde felsefenin tamamlayıcı özelliğine dikkati çeker. İbn Miskeveyh' e göre öğrenci “ergenlik çağına ulaşmış felsefeyi öğrenmeye başlayınca tabiatı orada karar kılar, ondan yavaş yavaş etkilenir, kendisi için yabancı bir şey kalmaz, onun kapalı noktalarını anlamakta ve inceliklerini keşfetmede güçlük çekmez”⁷⁷.

İbn Miskeveyh, bu anlattığımız konuların dışında çocukların güzel tarihî bilgileri ve iyi alışkanlık kazanmasını sağlayacak şiirleri öğrenmesini ister⁷⁸. Bu, İbn Miskeveyh'in tarih ve edebiyat dersinin de okutulmasına gerek gördüğü anlamına gelebilir.

⁷⁵ Tehzîb, s. 69

⁷⁶ Tehzîb, s. 158-159

⁷⁷ Tehzîb, s. 159

⁷⁸ Tehzîb, s. 59

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TEHZİBU'L-AHLÂK'DA EĞİTİMİN PSİKOLOJİK VE SOSYOLOJİK TEMELLERİ

3.1. TEHZİBU'L-AHLÂK'DA EĞİTİMİN PSİKOLOJİK TEMELLERİ

Eğitim psikolojisinin konularının neler olduğu sorusu uzmanlarca farklı cevaplandırılmakla beraber, günümüzde “gelişim” ve “öğrenme” konularının ön plana çıkarıldığı söylenebilir¹. Tehzîbu'l-Ahlâk'da eğitimin psikolojik temellerini bu başlıklar altında incelemeye çalışacağız.

3.1.1. GELİŞİM

Gelişim, organizmada döllenmeden başlayarak bedenî, zihnî, duygusal, dil ve sosyal yönden, belli koşulları olan en son aşamasına ulaşınca kadar sürekli ilerleme kaydeden değişimdir². Gelişimde bedenî, duygusal ve zihnî özellikler birbirleriyle ilişkili olarak, bütünlük göstererek değişirler. İnsanın ağırlığı artar, boyu uzar, beden oranları değişir, zihin fonksiyonları çeşitlenir, duygusal yaşamı zenginleşir ve bu gelişmeler insan hayatının sonuna kadar hiç kesilmeden sürer gider³. Özetle gelişim, çocuğun çevresinde gelişen olayları, bir düzen içinde kendi bünyesine kabul edışıdır⁴.

Tehzîbu'l-Ahlâk'da gelişim psikolojisi ile ilgili malzemeyi, “bedenî gelişim”, “zihnî gelişim” ve “ahlâkî gelişim” başlıkları altında incelemeye çalışacağız.

¹ İbrahim Ethem Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, Kadioğlu Matbaası, Ankara, 1990, s. 6

² Nuray Sanemoğlu, *Gelişim, Öğrenme ve Öğretim*, Ertem Matbaacılık, Ankara, 1997, s. 21

³ Feriha Baymur, *Genel Psikoloji*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1994, s. 131

⁴ Yurdagül Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda Dinî Duygunu Gelişim ve Eğitimi*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1994, s. 31

3.1.1.1. Bedenî Gelişim

Bedenî gelişim, bedenînin ağırlıkça artması ve boyca uzaması yanında, bedeni oluşturan tüm alt sistemlerin de büyümesini ve olgunlaşmasını içerir⁵.

İbn Miskeveyh bedenî gelişim konusuna kısaca değinmiştir. İnsanın önce döl (cenin) iken, sonra yavru, daha sonra yetişkin insan haline geldiğini söylemiştir⁶.

3.1.1.2. Zihnî Gelişim

İbn Miskeveyh'e göre, zihnî faaliyeti, insanın kendisine has ve başka bir varlıkla paylaşmadığı bir özelliktir. "Kimin ayırt etmesi daha sağlam, düşüncesi daha üstün ve seçimi daha doğruysa, onun insanlığı o ölçüde mükemmeldir"⁷.

Doğduğunda hemen hiçbir zihnî etkinliği olmayan bireyin, yaşı ilerledikçe çevre faaliyetlerini öğrenmede, anlamada, akıl yürütmede ve yargılamada geliştiği gözlenmektedir. Bireyin zihnî gelişimi, onun hem doğuştan getirdiği zihin gücüne, hem de çevresiyle etkileşimi sonucunda edindiği yaşantılarına dayanmaktadır⁸.

İbn Miskeveyh'e göre insan doğuştan "düşünce, ayırt etme ve olayların gerçekleri hakkında akıl yürütme gücü"ne sahiptir⁹. Zeka, hatırlama, akletme, çabuk anlama, anlama gücü, zihin açıklığı ve kolay öğrenme zihnin faaliyetleridir¹⁰. Bu güç zamanla ortaya çıkar. İbn Miskeveyh, bu süreci şu şekilde anlatmıştır: "İnsanda ortaya çıkan ve oluşan ilk güç, beslenmeye karşı duyduğu güçtür. İnsan doğuştan süte doğru hareket eder ve hiçbir bilgi ve öğrenime dayanmaksızın anne memesini arar. Sonra onda kendisine verilen araçlarla onlara doğru hareket etme gücü gelişir. Daha sonra da duyu yoluyla eşyayı hayal etme gücü oluşur. Hayal gücünde bir takım imajlar teşekkül eder ve o bunları özler. Bundan sonra da öfke gücü gelişir, o, bununla kendisine zarar veren şeyleri uzaklaştırmak ve yararlarını engelleyen şeylere karşı koymak ister. Yavaş yavaş onda insan fiillerini ayırt etme arzusu doğar. O, bu ayırt etme gücünde olgunluğuna ulaşır ve böylece akıllı kimse olur"¹¹.

⁵ Başaran, a.g.e., s. 43

⁶ Tehzib, s. 40

⁷ Tehzib, s. 20

⁸ Başaran, a.g.e., s. 81

⁹ Tehzib, s. 22

¹⁰ Tehzib, s. 25

¹¹ Tehzib, s. 57

İbn Miskeveyh'e göre, çocukta ilk ortaya çıkması gereken ve onun aklının varlığını gösteren utanma duygusudur. Utanma duygusu, çocuğun iyi ve kötüyü ayırt ettiğini gösterir. Çünkü utanma, çocuğun kendisinden doğacak kötü bir davranıştan korkarak nefsinin tutmasıdır. Bu da ayırt etme ve akıl sayesinde güzeli benimsemek ve kötüden kaçmaktan başka bir şey değildir. "Bu durumda olan çocuğun nefsi sadedir ve henüz ona herhangi bir suret nakşolunmamıştır. Onun belli bir görüşü ve birine veya diğerine meyledeceği bir kararı yoktur"¹². İşte bu noktada çevre faktörü devreye girer. İbn Miskeveyh'e göre çevre koşulları çocuğun zihin gücünün gelişiminde önemlidir. Zihin gücünün gelişimi "ilim ve düşünürlüklerde gittikçe ilerlemek, görüşlerde doğruluklardan ayrılmamak, nerede ve kiminle olursa olsun gerçeği kabul etmek, nasıl ve nereden gelirse gelsin yalan ve yanlıştan kaçınmak"¹³la olur. Bunun için çevre koşullarının düzenlenmesi gerekir. "Çocuk ihmal edilmemeli, temas etmek ve karışmak suretiyle onu bozan karşıtlarıyla baş başa bırakılmamalıdır. Ona bir suret nakşedilir ve o bunu kabul ederse, ona göre yetişir ve alışkanlık kazanır"¹⁴. Böyle yetişen insanın sonradan değişmesi çok zordur. İbn Miskeveyh'e göre sağlıklı zihni gelişim için "bir kimse çocuk iken din terbiyesi ile yetiştirilir, alışkanlık kazanıncaya kadar ödev ve görevlerini yapması sağlanır, sonra ahlâk kitaplarında belirtilen güzel alışkanlık ve nitelikleri nefsinde delilleri ile pekiştirecek şekilde inceler, daha sonra aritmetik ve geometriyi öğrenerek, tanım ve delilin doğruluğunu kavrayıp ancak bununla tatmin olur"¹⁵.

Böylece düşünen nefsin eseri olan eğitimi kabul eden insan, insanlık mertebesinin en aşağısında iken zihni gelişimle birlikte insanların en üstünü olma yolunda ilerler¹⁶. Eğer çocuk ifade ettiğimiz şartlar yerine bedenî zevklerinden başka bir derdi olmayan insanlar arasında yetişirse, zihin gücünü sadece bu zevklere ulaşmak için kullanır¹⁷. Bu durumdaki çocuğun zihin gücü gelişmez ve körelir. İbn Miskeveyh, düşünme güçleri zayıf olan insanların hayvan derecesine olduğunu söyler. Çünkü düşünme gücü insanı hayvandan ayıran güçtür¹⁸.

"İnsanların en aşağısı, akli az ve hayvana yakın olanıdır. Bunlar yeryüzünün kuzey ve güney uçlarına yakın bölgelerinde yaşarlar. Bunların iyiyi kötüyü ayırt etme

¹² Tehzib, s. 58

¹³ Tehzib, s. 52

¹⁴ Tehzib, s. 58

¹⁵ Tehzib, s. 52

¹⁶ Tehzib, s. 49

¹⁷ Tehzib, s. 45-46, 52

¹⁸ Tehzib, s. 49,68

bakımından maymunlardan pek az farkları vardır. Orta bölgelere doğru geldikçe ayırt etme ve anlama gücü gelişir. Zeka, çabuk kavrama ve faziletleri kabul etme özellikleri ortaya çıkar¹⁹. İbn Miskeveyh'in bu düşüncelerinden, onun, zihnî yeteneğin kalıtımla geldiğini kabul ettiği sonucunu çıkarabilirsiniz. Çünkü, aynı bölgede yaşayan insanların tamamının ortak özellikleri taşıması kalıtımla açıklanabilir, ancak bu benzerliğin nedeni ortak çevre de olabilir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi zihin gücünün gelişiminde çevre de önemli bir faktördür. Zaten İbn Miskeveyh de bu bölgeleri "medenî dünya dışında" olarak nitelendirmiştir.

Kişi, zihnî gelişiminin sonunda hikmet faziletine yani nazari mükemmelliğe ulaşır. İbn Miskeveyh'e göre zihin gücü tam gelişmiş insan "ya iyi bir filozof olur, kendisine felsefî çalışmalarda ilhamlar gelir ve akli faaliyetlerinde semavî destekler alır, ya da o, Allah katındaki mertebelerine göre vahiy alan bir peygamber olur"²⁰.

3.1.1.3. Ahlâkî gelişim

Bu başlık altında, İbn Miskeveyh'e göre bireyin ahlâkî gelişimini incelemeye çalışacağız. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi İbn Miskeveyh'e göre ahlâkî gelişim zihnî gelişime paralellik göstermektedir. Kohlberg'in, insanın kendi dışındaki varlık ve olaylara yönelmesi ile ortaya çıkan ahlâkî yargıların bireydeki gelişimini aynı şekilde incelemesi sebebiyle müellifimizin görüşlerini bu doğrultuda ele almaya çalışacağız.

Kohlberg ahlâkî gelişimde üç kademe kabul etmiştir. Geleneksel öncesi merhalede çocuk ahlâkî kuralları otoritenin cezasından korktuğu için ve kurallar ihtiyacını karşıladığı ölçüde uyar. Geleneksel kademe de kişi başkalarının beklentisi doğrultusunda, ferdî çıkarların üstünde toplumun kanun ve kurallarına uygun olarak hareket eder. Herkeste gerçekleşmesi zor olan geleneksel ötesi merhalede akılcı bir tutum gösterilir. Kuralların çıkış noktası olan ve insan değerini, haklarını esas alan evrensel ahlâkî prensiplere uyulur. İnsanlar ve olaylar hakkında karar verilirken , kendini onlar yerine koyarak durumu anlamaya ve değerlendirmeye çalışır²¹.

¹⁹ Tehzîb, s. 49,69

²⁰ Tehzîb, s. 70

²¹ Sellahtin Parladır, Din Eğitiminde Hedefler, DEÜ. İF. Dergisi, İzmir, 1985, IX, s. 97, Ayrıca bkz. Çiğdem Kağıtçıbaşı, Yeni İnsan ve İnsanlar, Evrim Yayınları, İstanbul, 1999, s. 334-336

İbn Miskeveyh'e göre çocukta ayırt etme gücünden önce utanma duygusu oluşur. "Bu, kendisinden kötü bir şeyin ortaya çıkma korkusudur. Utanma onun kötülüğü hissettiğini gösterir. Bununla ondan sakınır, çekinir ve kendisinden böyle bir şeyin ortaya çıkmasından korkar"²². Utanma duygusunun sebebi otorite tarafından kınanma korkusudur. Çocuk için çevresindeki yetişkinler bizzat otoritenin kaynağı durumundadırlar, zira çocuk objektif ahlâkîlikle subjektif olanın arasını ayırt edecek düzeyde değildir. Doğru ya da yanlış davranışların kaynağı ailedir, sonra sırasıyla yakın çevredir. Ahlâkî gelişimdeki bu kademe, geleneksel öncesi merhaledir.

"Dinin hukuk kuralları gençlerin eğitilmesini sağlar, onları iyi işler yapmaya alıştıırır ve gerçekleri kabul etmek, faziletleri istemek, olgunlaşmış bir mutluluğa ulaşmak için doğru düşünce ve sağlam ölçülerle onların nefislerini elverişli hale getirir. Çocuklar bunlara alışıp uzun süre devam edince artık görenekle elde ettikleri bu kuralları benimsemiş olurlar"²³. Din, hem bireylerin hem de toplumun davranışını kendi açıkladığı hakikatlere uygun hale getirmeyi hedefleyen ahlâkî kurallar sunar.²⁴ Dinin hukuk kuralları ve görenek, toplumun her ferdinin uymak zorunda olduğu kanun ve kurallardır. Bunlar ferdi çıkarların üzerindedir. Kişinin kendi bencil isteklerinin yerine toplumun isteklerini koyduğu bu merhale geleneksel merhaledir.

Olgun bir ahlâkî davranışın altında akıl, yani zihnî süreçler önemli bir rol oynamaktadır. Davranışlar akıldan kaynaklandıkları oranda, ahlâkî bir özellik kazanmaktadırlar. Ancak bu sayede otonom bir hürriyete kavuşabilmektedirler²⁵. İbn Miskeveyh de bu noktaya işaret eder.. ona göre ahlâkî açıdan değer taşıyan fiiller, yani faziletler, ancak aklın devreye girmesiyle ortaya çıkar. Bu durumda davranışlar akla uygun olarak şekillenir²⁶. Zihin gücünün gelişimi ile beraber insan uyduğu ahlâk ilkelerini düşünür, mantık ve felsefe gibi ilimlerin yardımıyla onların kapalı noktalarını ve inceliklerini keşfeder²⁷. Bundan önceki merhalelerde otoriteye ve toplumun beklentilerine göre hareket eden insan, zihnî gelişimle beraber aklın ilkelerine göre hareket etmeye başlar. Bu merhale, Kohlberg'in aklın devreye girdiği geleneksel ötesi merhalesidir. Kişi uyduğu kuralları sorgulamakta ve doğruluklarını anlamaya çalışmaktadır. Körü körüne bağlılık, yerini akılcı bir tutuma bırakmıştır.

²² Tehzib, s. 58

²³ Tehzib, s. 39-40

²⁴ Mehmet Aydın, Din Felsefesi, İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, no 11, 7. baskı, İzmir, 1999, s. 247

²⁵ Recep Yaparel, Ahlâk Gelişimindeki Psikolojik Süreçler, İzmir, 1995, s. 10

²⁶ Tehzib, s. 23

²⁷ Tehzib, s. 52,69,159

Sonuç olarak, İbn Miskeveyh'de ahlâkî gelişimin zihnî ve sosyal süreçlerin katkıda bulunduğu bir olay olarak karşımıza çıktığını söyleyebiliriz.

3.1.2. ÖĞRENME

Öğrenme; taklit ya da yaşantı sonucu bireyin davranışlarında oldukça kalıcı bir davranış değişikliği meydana gelmesidir. Bu tanımda öğrenme ile ilgili üç temel öge vardır. Birincisi, öğrenmenin taklit ya da yaşantı ile oluşması, ikincisi öğrenilen davranışın oldukça kalıcı olması yani süreklilik göstermesi, üçüncüsü ise bir davranış değişikliğinin meydana gelmesidir²⁸.

Bir başka tanımla, öğrenme doğrudan gözlenemeyen, ancak organizmanın davranışına bakarak varsayılan, tekrar ya da yaşantı sonucu davranışta meydana gelen devamlı bir değişiklik olarak tanımlanabilir²⁹. Öğrenmeyi açıklamaya çalışan kuramlar iki grup halinde ele alınabilmektedir; davranışçılık ve bilişsel yaklaşım. Davranışçı psikologlar öğrenmenin U-T (uyarıcı-tepki) bağı ile açıklanabileceğini öne sürerler. Bunu kabul etmeyen bilişsel yaklaşımçılar, bu modelin en azından U-O-T (uyarıcı-organizma-tepki) olması gerektiğini ifade etmişlerdir. Başka bir ifadeyle, uyarıcıya karşı tepki göstermeyi insan belki öğrenir, ama öğrenenin zihninde geçen bazı süreçler öğrenmeyi belirleyicidir. Öğrenme mekanik bir olay değil insanî bir olaydır ve insan organizma olarak öğrenmede yer alır, hatta merkezi bir yere bile sahiptir. Bazı davranışlar, insan zihninde geçen süreçleri kuram ve açıklamalarına sokmamakta ısrar etseler de, bazı davranışçılar kuramlarına zihnî süreçleri de ekleme ihtiyacı duymuşlardır. Bu durum özellikle sosyal öğrenmeler için doğrudur. Bandura sosyal öğrenmelerimizi açıklayan bir kuram geliştirmiştir. Ona göre, insan davranışları sadece pekiştirme yoluyla biçimlendirme ile değil, bilişsel, davranışsal ve çevresel faktörlerin karşılıklı etkileşimi ile açıklanabilir. Davranışlarımızın büyük bir kısmı, davranışçılara göre zincirleme yoluyla pekiştirilerek öğrenilir. Ancak gündelik hayatta her aşama için uzun uzun uğraşmaz, ilgili davranışı gösteren birini model alarak davranışı öğreniriz. Buna gözleyerek öğrenme de denir³⁰.

²⁸ Ramazan Arı, Ömer Üre, Hasan Yılmaz, *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, Mikro Yayınları, 2. baskı, Konya, s. 87-88

²⁹ Aykut Erkuş, *Psikoloji Terimleri Sözlüğü*, Doruk Yayınları, 2. baskı, Ankara, s. 110

³⁰ Hasan Bacanlı, *Gelişim ve Öğrenme*, Nobel Yayın Dağıtım, 3. baskı, Ankara, 2000, s. 162-181

İbn Miskeveyh'in öğrenmenin nasıl gerçekleştiği konusundaki düşüncelerini bu üç kuram çerçevesinde incelemeye çalışacağız. Öğrenme ile ilgili açıklamalarına bakarak onun görüşlerinin daha çok bilişsel öğrenme kapsamına girdiğini söyleyebiliriz. Çünkü İbn Miskeveyh öğrenme olayında özellikle bilişsel unsurların altını çizmiştir.

İbn Miskeveyh, öğrenmeyi gerçekleştiren güce nefis demiştir. Buradaki nefsin bilişsel öğrenme kuramındaki organizmaya karşılık geldiğini söyleyebiliriz. "Nefis, ne cisim, ne cismin bir parçası ve ne de arazdır. O tekâmül etmez ve değişmez, üstelik o bütün şeyleri eşit olarak kavrar; herhangi bir yorgunluk, zayıflama, eksiklik onun için söz konusu değildir. Biz, nefislerimizin, bütün şeylerin, yani duyulur (mahsus) ve düşünülür (makul) varlıkların suretlerini, bütün farklılıklarına rağmen, tam olarak kabul ettiğini görürüz. Nefislerimiz bunu yaparken ilk suretten ayrılıp ötekini almaz. Aksine ilk iz tam olarak kalır; nefis, ikinci izi de tam olarak alır. Sonra zayıflamadan hiçbir vakit gücünü kaybetmeden şekilleri ard arda kabul etmeye devam eder; hatta kendisine gelen suretleri alma gücü artar. Bu yüzdendir ki, insan eğitildikçe, bilim ve eğitim yolunda ilerledikçe anlayışı artar"³¹.

"Nefis bilimlerin ilkelerinden çoğunu duyular aracılığıyla elde etse de, kendisinin başka ilke ve fiilleri de vardır; o bunları asla duyularla kazanmaz. İşte doğru kıyasların dayandığı üstün ve yüksek ilkeler bunlardır. Yine duyular sadece duyulurları kavrarlar. Nefis ise, duyulurlardan ileri gelen uyumluluk ve değişikliklerin sebeplerini de kavrar. Nefis, duygunun doğru veya yanlış olduğuna dair bir hüküm verirse, o bu hükmü duygudan almış değildir; çünkü o bir şey hakkında hüküm verirken kendisiyle çelişkiye düşmez. Biz, düşünen nefsin kendi fiillerinin ilkelerinde duyuların bir çok hatalarını yakaladığını ve onların hükümlerini reddettiğini görürüz"³². Nefis, hem bilginin alıcısı hem de yorumlayıcısıdır. Nefsin bu özelliklerini bilişsel yaklaşımın temel kavramlarından biri olan biliş kavramı karşılar. Neisser, bilişi "duygusal girdinin dönüştürüldüğü, azaltıldığı, işlendiği, kaydedildiği, yeniden ele alındığı ve kullanıldığı tüm süreçler olarak tanımlamaktadır. Bu tanıma göre duyu, algı, hayal (imgeleme), kaydetme, hatırlama, problem çözme ve düşünme biliş kavramı içinde yer almaktadır"³³. Bu son ifadeler, nefsin öğrenmeyi gerçekleştiren düşünme ve ayırt etme gücünü ve bu gücün doğru kullanılması ile ulaşılan hikmet

³¹ Tehzib, s. 13-14

³² Tehzib, s. 15-16

³³ Tehzib, s. 181-182

faziletini hatırlatmaktadır. Zeka, hatırlama, akıl etme, çabuk anlama, anlama gücü, zihin açıklığı ve kolay öğrenme hikmetin kapsamına giren faziletlerdir ve bunlar zihinde gerçekleşen içsel süreçleri ifade eder. Bunlara bilişsel süreçler denir.

Bilişsel unsurların yanı sıra İbn Miskeveyh metodolojisinde operant anlayışlar da yer almıştır. Operant koşullama, organizmanın, gündelik davranış repertuarında bulunan bir davranışın pekiştirilerek tekrar gösterilme ihtimalinin artırılmasını ifade eder³⁴. Bir davranışın kendi sonuçları yoluyla oluşturulup şekillendirilmesi olayı olarak özetleyebileceğimiz operant şartlama³⁵ yönteminde ödül ve ceza önemlidir. İbn Miskeveyh, çocuğun her güzel davranışının övülmesini ve her iyi işinden sonra ödüllendirilmesini, ayrıca çocuğun hata yapması durumunda azarlanmasını söyleyerek bu yönüme işaret etmektedir³⁶.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi gündelik hayattaki öğrenmelerimizin büyük bir çoğunluğu sosyal öğrenmedir. Öğrenme davranışa dönüşsün ya da dönüşmesin, diğer insanlarla ilişkide bulunmak gözleyerek öğrenme için yeterlidir. İlgili teori içinde taklit sözcüğünün yerine model alma sözü tercih edilmiştir. Konuşmayı yemeyi, içmeyi başkalarını gözleyerek öğreniriz. Birey, davranışı ve çevre arasında sürekli bir etkileşim vardır.³⁷

İbn Miskeveyh de buna dikkat çekmiştir. "Bir kimse ilk önce yetişirken dünyalık zevklere erişmek üzere yetiştirilse, o, ahlâk dışı şiirleri ezberleyip ileri gelenlerin yanında okuyarak bol ödülleri alsa, bedenî zevkleri elde etmede kendisine yardımcı olan arkadaşlar edinse bu onun için bir ziyandır. Çocuk içki meclislerine gitmemeli, bilgili terbiyeli, faziletli kişilerin toplantılarına katılmalıdır. Böylece bunların dışındaki toplantılarda konuşulan çirkin ve saçma sözleri işitmesin. Faziletli İran hükümdarları çocuklarının anlatılan durumlara düşmemeleri ve sakınmaları gereken sözleri duymamaları için yanlarında ve yakınlarının arasında yetiştirmezlerdi. Onları güvenilir kişilerin eşliğinde uzak bölgelere gönderirlerdi"³⁸. İbn Miskeveyh bu sözleriyle sosyal öğrenmeye işaret etmektedir, zira bu durumlarda özellikle sosyal çevrenin öğrenmeye etkisi dikkat çekicidir. Yakın çevre, başta aile olmak üzere

³⁴ Bacanlı, a.g.e., s. 176

³⁵ Duane P. Schultz, Sydney Ellen Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, çev. Yasemin Aslay, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001, s. 371-373

³⁶ *Tehzib*, s. 52, 58-60, 39-40

³⁷ Nermin Çelen, *Öğrenme Psikolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara, 1999, s. 113-123

³⁸ *Tehzib*, s. 52, 61-64

çocuk için model durumundadır ve bir çok doğru ya da yanlış davranışın kaynağı görevi görmektedir.

Tehzîbu'l-Ahlâk'da, anlattıklarımızın dışında öğrenme ile ilgili şu açıklamalar bulunmaktadır.

Öğrenme insanlara özgü bir faaliyettir. Diğer varlıklar arasında insanın kendine has ve başkasıyla paylaşmadığı bir fiili vardır. O da insanın düşünme gücünden ortaya çıkan bir fiildir³⁹. Bu fiil insanın öğrenme yeteneğidir.

İbn Miskeveyh'e göre insan, doğru davranışı hayvanlar gibi içgüdüsel olarak göstermez⁴⁰. İnsan doğru davranışı öğrenir. Yani onun tabii ahlâkı yoktur. İnsan sadece ahlâkı kabul edecek bir yaratılışa sahiptir. Eğitimle hızlı bir şekilde veya yavaş yavaş değişebilir. Bunun doğruluğu açıktır. Çünkü insanın tabii ahlâkı olduğunu kabul edersek, bu, akıl ve ayırt etme gücünü ortadan kaldırmak, bütün yönetim işlerini ve insanları başı boş bırakmak, yeni yetişen gençleri ve çocukları yönetimsizlik ve eğitimsizliğe terk etmek olur⁴¹. İbn Miskeveyh burada ampirist bir anlayışla ahlâkiliğin doğuştanlığı yerine insanın sonradan onu kazanabilir bir donanıma sahip olması üzerinde durmaktadır.

Öğrenmeyi etkileyen faktörler: İbn Miskeveyh'e göre öğrenmenin temelinde bazen çevre bazen de bireysel özellikler vardır. İnsanlar bireysel düzeyde birbirlerinden farklıdırlar ve bu farklılıklar öğrenmeyi etkiler. "Kimisi uysal, kimisi yumuşak, kimisi katı, kimisi iyi ve kimisi kötüdür. Bu uçların arasında sayısız mertebelerde orta durumda kimseler vardır. Huyları ihmal edilip eğitilerek düzeltilmeyen her insan, bu hal üzerine büyür. Ömrü boyunca çocukluktaki durumunu korur. Yaratılışına uygun olan yolu izler, bunlar da öfke, zevk, hırçınlık, aç gözlülük vb. kötü huylardır"⁴².

İbn Miskeveyh'e göre çevre belirleyicidir. "Bir kimse çocuk iken din terbiyesiyle yetiştirilir. Alışkanlık kazanıncaya kadar görevlerini yapması sağlanırsa, o zamanla insan mertebesinin en yüce noktasına erişir. İlk önce yetişirken bu imkanları bulamaz, dünyalık zevklere erişmek üzere yetişirse, bu onun için bir

³⁹ Tehzîb, s. 20

⁴⁰ Tehzîb, s. 66

⁴¹ Tehzîb, s. 36

⁴² Tehzîb, s. 39

ziyandır. O yavaş yavaş nefsinin bunlardan uzaklaştırmaya çalışmalıdır, bu ise çok zordur⁴³.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, insanların tabiatlarının farklı oluşu, doğuştan bedenî zevklere düşkün oluşları onların öğrenmelerini etkileyen bireysel faktörlerdir. Fakat çevre faktörleri, öğrenmeye uygun şekilde düzenlendiğinde olumlu değişim sağlar. İbn Miskeveyh bununla, çevrenin öğrenmeye etkisini bireysel farklılıkların üzerine koymaktadır.

Bireysel farklılıklar: İbn Miskeveyh'e göre eğitimin amacı faziletlere ulaşmaktır. Bu faziletleri kazanmada insanlar birbirlerinden farklı derecelere sahiptirler. Bunun sebepleri ise şunlardır:

- 1- İnsanların tabiatlarının farklı oluşu
- 2- Her birine has alışkanlıkların oluşu
- 3- Fazilet, ilim, marifet ve anlayış bakımından insanların durum ve mevkilerinin ayrı oluşu
- 4- Gayret ve tasanlarının değişik olması
- 5- Arzu ve sıkıntılarının çeşitliliği⁴⁴.

Yukarıda sayılan sebeplerden dolayı, öğrenme her bireyde farklı gerçekleşmektedir.

Öğrenme küçük yaşta olur: Bütün öğrenme teorilerinde olduğu gibi, İbn Miskeveyh'de de yaşamın ilk yılları önemlidir, çünkü öğrenme büyük oranda bu dönemde gerçekleşmektedir. Ayrıca çevre etkilerine en açık olunan dönem, yine bu başlangıç dönemidir. İbn Miskeveyh'e göre çocuk başlangıçta hiçbir şey bilmemektedir. "Çocuğun nefsi sadedir ve henüz ona bir suret nakşolunmamıştır. Ona bir suret nakşedilir ve o bunu kabul ederse ona göre yetişir ve alışkanlık kazanır"⁴⁵.

Bu sebeple çocukların eğitimine küçük yaşlarda başlanmalıdır. Ana babalar çocuklarının güzel eğitim ilkelerine uymalarını sağlamalıdır. İbn Miskeveyh,

⁴³ Tehzib, s. 52

⁴⁴ Tehzib, s. 83

⁴⁵ Tehzib, s. 58

Tehzîbu'l-Ahlâk'da bunu ısrarla vurgulamıştır⁴⁶. Çünkü ileriki yaşlarda yapılan eğitimden olumlu sonuç almak çok zor olmaktadır⁴⁷.

Kuralların öğrenilmesinde tabîi bir sıra vardır: İnsanın doğru davranış kurallarını öğrenmede izlediği sıralamada başından en son mükemmel duruma varıncaya kadar tabîi bir metodu vardır. Bu metod insanın tabiatı ile benzeşmektedir. Bu sıralama bizdeki güçlere (behimî, sebuî, melekî güç) göredir. İnsan ilk olarak bu güçlerden hangisine sahip ise önce onu düzeltmeye başlar, sonra tabîi düzene göre ötekileri düzeltir. Bunun içindir ki, önce kendimizdeki beslenme arzusundan başlar onu düzeltiriz, sonra bizi öfkeye ve şeref sevgisine ileten duyguyu düzeltiriz. Daha sonra, aynı şekilde bize bilgi ve marifet kazandıran arzuyu yönlendiririz⁴⁸.

İbn Miskeveyh'in bu görüşlerinden şöyle bir sonuç çıkarabiliriz: İhtiyaç öğrenilen konuya ilgiyi artırır. Artan ilgi öğrenmeyi kolaylaştırır ve öğrenme kalitesini yükseltir. İnsanda ilk olarak fizyolojik ihtiyaçlar (behimî güç) ortaya çıkar. Bu sebeple bu ihtiyaçlarla ilgili öğrenme konularına öncelik verilmelidir. Daha sonra psikolojik ihtiyaçlar (sebuî güç) ortaya çıkar ve bu ihtiyaçlarla ilgili öğrenme konularına ilgi artar. Bundan sonra kişi bilgi ve marifetlere yönelir, ilmî konulara ilgisi oluşur ve bu ilgi öğrenmeye yardımcı olur.

Alınan besinler ve uyku öğrenmeyi etkiler: İbn Miskeveyh bu konuda şunları söylemiştir: "Çocuk yemeği akşamları bolca yemelidir. Öğle yemeğini bolca yerse tembelleşir, uykusu gelir ve bununla birlikte anlayışı azalır. Çocuk çoğu zaman et yemezse bu canlılık, uyanıklık, hareketlilik ve çabukluk bakımından daha yararlı olur. Şıra ve sarhoş edici içkilerden kaçınmalıdır. Çünkü bunlar bedene de, nefse de zarar verir. Çocuk, çok uykudan kaçınmalıdır. Çünkü çok uyku onu fenalaştırır, zihnini kalınlaştırır ve hafızasını öldürür"⁴⁹.

Öğrenmede oyun: İbn Miskeveyh'e göre çocuğa kimi zaman eğitimin yorgunluğunu gidermek için iyi şekilde oynama izni verilmeli, oynarken fazla acı ve yorgunluk duymaması sağlanmalıdır⁵⁰. Çocuğun, eğitimini olumsuz yönde

⁴⁶ Tehzîb, s. 39,59,167

⁴⁷ Tehzîb, s. 52

⁴⁸ Tehzîb, s. 40

⁴⁹ Tehzîb, s. 60-61

⁵⁰ Tehzîb, s. 63

etkileyecek kötü etkilere maruz kalmaması için, kendisine yaşıt olan ve onunla oynayabilecek olanlara dikkat edilmelidir⁵¹.

Her insan bir fazilete yatkındır: İbn Miskeveyh'e göre her insan bir fazilete yatkındır. Ona daha yakındır ve ona ulaşmaya daha elverişlidir. Bu yatkınlık, doğuştan sahip olunan yetenektir. Bu, söz konusu alandaki öğrenmeyi olumlu etkiler. İnsanlar yetenekli oldukları ve ilgi duydukları alanda bilgilerini arttırmak ister ve bu uğurda zahmet ve sıkıntılara katlanırlar⁵². Bu sebeple her insan yeteneği ve ilgisi olan alana yönlendirilmelidir. Bu öğrenmede verimi arttıracaktır.

3.2. TEHZİBU'L-AHLÂK'DA EĞİTİMİN SOSYOLOJİK TEMELLERİ

3.2.1. İbn Miskeveyh'de Eğitim Sosyolojisi

insan hayat boyu başkaları ile ilişki içinde bulunmaktadır. Dolayısıyla ahlâk, diğer insanlar ile kurduğumuz ilişkilerde ortaya çıkan ve gelişen bir sistemdir⁵³. İbn Miskeveyh de bu noktaya işaret eder. "Bütün canlılar arasında insan kendi özünü tamamlamada kendi kendisine yeterli değildir. İyi bir hayatının olması ve işlerinin doğru olarak yürümesi için bir çok kimsenin ona yardımcı olması gereklidir. Bu sebeple filozoflar 'insan yaratılış itibarıyla medenîdir' demişlerdir. Yani o, insanî mutluluğa ulaşmak için bir çok kişinin bulunduğu bir şehirde yaşamak zorundadır. Çünkü, yaratılış itibarıyla ve zorunlu olarak her insan bir diğerine muhtaçtır. Bu yüzden insanlarla iyi ilişkiler kurmak ve onları içten sevmek zorundadır. Çünkü diğer insanlar onun özünü ve insanlığını tamamlar, o da onlar için aynı şeyi yapar. Durum, tabîi ve zorunlu olarak böyle olunca akıllı ve kendisini bilen bir insan, nasıl tek başına ve yalnız olmayı tercih edip başkalarıyla fazilet alışverişinde bulunmaz? Fazileti, zühdde, insanlardan uzaklaşarak dağlardaki mağaralara ya da çöllerdeki manastırlara çekilmekte veya ülkeleri dolaşmakta görenler, insanî faziletlerin hiç birini elde edemezler. Çünkü insanlara karışıp kentlerde yaşamayanlarda iffet, yiğitlik, cömertlik ve adalet kendisini göstermez. Aksine onlarda bulunan güç ve yetenekler bir iyilik veya kötülüğe yöneltilmedikleri için körelirler. Bu güç ve melekeler körelip kendilerine has işleri yapmayınca insanlar cansız varlıklar ve ölümler

⁵¹ Tehzîb, s. 69

⁵² Tehzîb, s. 122

⁵³ Bedia Akarasu, *Mutluluk Ahlâkı*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998, s. 13

gibi olurlar. Faziletler insanlarla birlikte olmak, yaşamak ve çeşitli toplum ilişkilerinde bulunmakla ortaya çıkan bir takım iş ve davranışlardır. Ancak biz, beşerî faziletleri insanlarla birlikte yaşamak, onlarla bir arada bulunmak ve onların sıkıntılarna katlanmakla bilir ve öğreniriz⁵⁴.

İbn Miskeveyh'in bu düşüncelerinden, eğitimin ancak toplum içinde gerçekleşebileceği, aksi durumda insanın öğrenme yeteneğinin bir anlam ifade etmeyeceği açıkça anlaşılmaktadır. Davranış oluşturma ve geliştirmede esas metot, kişiler arası karşılıklı etkileşim ve iletişimidir. Eğitimin en iyi biçimde gerçekleşmesi için sınırsız bir iletişim toplumu gerekmektedir⁵⁵. İbn Miskeveyh'e göre bunu sağlayacak olan sevgidir. "Eğer toplum halinde yaşayan insanlar birbirlerini seven kişilerse, birbirlerine karşı adaletli davranırlar ve aralarında hiçbir anlaşmazlık çıkmaz. Sevgi ile elde edilmesi istenilen bu birliğin gerçekleşmesi, ancak akıllı selim sahiplerinin katıldığı doğru düşünceler ve Allah'ın rızasını amaçlayan dinlerin sağladığı güçlü inançlarla olur"⁵⁶.

İbn Miskeveyh'in eğitim sosyolojisini şu şekilde özetleyebiliriz:

İnsan kendisini ancak bir toplum içinde gerçekleştirebilir.

İnsan tabii (yaratılıştan) ve zorunlu olarak (ihtiyaçlarını karşılayabilmek için) sosyaldır.

Sağlıklı bir toplum bireylerin birbirlerini sevmesiyle oluşur.

Toplumları bir arada tutan akla dayanan düşünceler ve dinlerin sağladığı güçlü inançlardır.

⁵⁴ Tehzib, s. 34-35

⁵⁵ Mustafa Ergün, *Eğitim ve Toplum*, Ocak Yayınları, 2. baskı, Ankara, 1992, s. 17

⁵⁶ Tehzib, s. 121

3.2.2. Öğrenme Çevreleri

Çocuklara doğruyu yanlıştan ayırmayı öğretmek, tüm toplumların karşı karşıya bulundukları bir görevdir. Her toplumda büyükler, insanların, ahlâkî ve kültürel açıdan istenilen yönde “faziletli” ve “iyi” kişiler olmalarını sağlayacak olan duygu ve davranış şekillerini, muhakeme ve düşünce tarzlarını geliştirmeleri için gerekli olan öğrenme çevresini düzenleme görevini yüklemiştir⁵⁷.

İbn Miskeveyh de öğrenme çevresinin önemini vurgulamıştır. Daha önce ifade ettiğimiz gibi İbn Miskeveyh, insanın öğrenme yeteneği ile dünyaya geldiğini kabul eder. İnsandaki bu yetenek üzerinde etkili olan çevreler kişiliğin şekillenmesini gerçekleştirir. O, Tehzîbu'l-Ahlâk'da öğrenme çevresi olarak aile ve arkadaş çevresinden bahsetmiştir.

3.2.2.1. Aile

Aile çocukların hayatındaki ilk ve en önemli sosyalleşme yeridir. Çocuğun kişiliğinin gelişmesi ailede başlar. Toplumsal normlar orada öğrenilir⁵⁸. İbn Miskeveyh'e göre dinin hukuk kuralları gençlerin eğitilmesini sağlar, ana babalara düşen de, çocukların bu kurallara ve diğer güzel eğitim ilkelerine uymalarını sağlamak, gerekiyorsa bir süre onları yola getirmek için cezalarla korkutmak, ya da eğilimlerine göre ödüllendirerek sevindirmektir⁵⁹. “Bir çocuk yetişirken bu imkanları bulamaz, babası ahlâk dışı şiirleri ezberletip bu uydurmaları benimsetir, bu şiirlerde yer alan kötü şeylerin iyi olduğunu kabul ettirir, zevklere erişmek üzere yetiştirirse bu onun için bir bahtsızlık ve ziyandır”⁶⁰. İbn Miskeveyh bu düşünceleriyle ailenin çocuğun eğitimindeki etkisinin belirleyiciliğine ve bu etkinin kalıcılığına dikkat çekmiştir.

⁵⁷ Yaparel, a.g.m., s. 1

⁵⁸ Mustafa Ergün, a.g.e., s. 41; Mahmut Tezcan, *Eğitim Sosyolojisi*, 11. baskı, Ankara, 1997, s. 142

⁵⁹ Tehzîb, s. 39-40

⁶⁰ Tehzîb, s. 52

3.2.2.2. Arkadaş Çevresi

İbn Miskeveyh, çocuğun bulunduğu meclislerin, bu meclislerdeki insanların ve arkadaşlarının onun eğitime ve kişiliğine güçlü bir etki de bulunduğuna dikkat çekmiştir ve bu konuda şunları söylemiştir;

“Çocuğun, uyması gereken kuralların aksini ileri sürenlerle düşüp kalkması önlenmelidir. Özellikle kendisine yaşıt olan ve onunla oynayacak olanlara dikkat edilmelidir”⁶¹. “Çocuk içki meclislerine gitmemeli, bilgili, terbiyeli ve faziletli kişilerin toplantılarına katılmalıdır. Böylece bunların dışındaki toplantılarda konuşulan çirkin ve saçma sözleri duymaz”⁶².

İbn Miskeveyh'e göre faziletlerle donanmak isteyen, gerçek ilimleri ve doğru bilgileri özleyen, iyi ve üstün bir nefse sahip olan insanın, kendisi gibi kimselerle düşüp kalkması ve kendisine benzeyen kimseleri araması, başkalarına yakınlık göstermemesi ve bunlardan başkasıyla düşüp kalkmaması gerekir⁶³. Ayrıca İbn Miskeveyh insanın kusurlarından kurtulması konusunda dostluğa özel bir önem atfetmiştir; “insanın kendisini sevmesi kusurlarını gizler ve ortada oldukları halde onları görmez. Kusurlarından kurtulmak isteyen kimse kâmil ve faziletli bir dost edinmelidir”⁶⁴.

⁶¹ Tehzib, s. 59

⁶² Tehzib, s. 61

⁶³ Tehzib, s. 157

⁶⁴ Tehzib, s. 168

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TEHZİBU'L-AHLÂK'DA EĞİTİM VE ÖĞRETİMİN İLKE VE YÖNTEMLERİ

İbn Miskeveyh'in Tehzîbu'l-Ahlâk'da insana görelilik, somuttan soyuta, yakından uzağa, bilinenden bilinmeyene, sosyallik ilkelerini; problem çözme, anlatma yöntemlerini ve öğretimde ödül-cezayı kullandığı söylenebilir.

4.1. TEHZİBU'L-AHLÂK'DA EĞİTİM VE ÖĞRETİMİN İLKELERİ

4.1.1. İnsana Görelilik

Öğrenci durumunda olan kimsenin yaş, cinsiyet, zeka ve diğer yetenekler bakımından farklılıklarını dikkate almamız gerekir. Böylece her yaş döneminin ayrı istek ve ihtiyaçları ve her insanın yetenekler bakımından farklı yapılarda olduğunu bilerek, çocuğu büyük insanın küçültülmüş bir modeli gibi görmekten sakınmış oluruz¹.

İbn Miskeveyh de bu noktaya dikkat çekmiştir. Ona göre insanların, ahlâk eğitimi alma, onu öğrenmeye istek ve bu uğurda çaba harcama hususundaki durumları farklıdır. Bu özellikle çocuklarda görülmektedir. "Çocukların ahlâkı doğuşlarından itibaren belirmeye başlar. Çocukların ahlâkını, eğitimi kabul etme yatkınlıklarını (öğrenme yeteneği-zeka) ve ondan hoşlanmamalarını ya da kimisinde yüzsüzlüğün kimisinde utangaçlığın ortaya çıkmasını göz önüne alarak, onlardaki cömertlik, cimrilik, acıma, katılık, kıskançlık ve kıskanç olmama gibi değişik durumlarına da bakarak insanın iyi ahlâklı olma hususundaki durumlarını kavrayabiliriz. Aynı zamanda insanların bir düzeyde olmadığını öğrenebiliriz. Huyları ihmal edilip eğitilerek düzeltilmeyen her insan bu hal üzere büyür, ömrü boyunca

¹ Selahattin Parladır, *Öğretimde Planlama ve Değerlendirme*, DEÜ İF. Ders Notları, İzmir, 2002, s. 15

çocukluktaki durumunu korur². İbn Miskeveyh'in bu farklılıkları ortaya koyarak, bunların eğitim öğretimde göz önünde bulundurulmasının gereğine, yani insana görelilik ilkesine işaret ettiğini söyleyebiliriz.

İbn Miskeveyh'e göre beslenmeden başlayıp düşünme gücüne doğru ilerleyen bir gelişim sırası vardır. Bunları gelişim dönemleri olarak nitelendirirsek, her dönem kendi ihtiyacıyla belirir. Yani bu tabii sıralamayı belirleyen insanın ihtiyaçlarıdır. İnsan, ilk olarak hangi ihtiyacı ortaya çıkarsa, o ihtiyacını karşılar. Bunun içindir ki, önce beslenme ihtiyacından başlanır, onunla ilgili kuralları çocuğa öğretilir. Sonra insanı öfke ve şeref sevgisine ileten duygu düzeltilir, sonra aynı şekilde bilgi ve marifet kazandıran arzu yönlendirilir³. Böylelikle öğrenme konusuna karşı uyanan ilgi ve istek kullanılmış olur.

4.1.2. Somuttan Soyuta

Bu ilkeye göre öğretimde konuyu mümkün mertebe somut hale getirmenin yollarını aramak gerekmektedir. Soyut varlık, anlam ve kavramların somut örnekler ve hikaye tarzında verilmek suretiyle ilgi çekici hale getirilmesi, kolay öğrenilmesinin sağlanması mümkündür⁴. İbn Miskeveyh, Tehzîbu'l-Ahlâk'da bu ilkeyi zaman zaman kullanmıştır. Benzetmelere dair bazı örnekler şunlardır;

"Nefsin üç gücü için en iyi örnek şudur; değişik üç canlı bir yerde toplanmış. Bunlardan biri hükümdar (düşünme gücü), biri yırtıcı hayvan (öfke gücü), diğeri de domuzdur (şehvet gücü). Bunların hangisi gücüyle ötekileri yenerse, onun sözü geçer."⁵

"Filozoflar düşünen nefsin yönetimini ihmal edip şehvete boyun eğen kimseyi elinde güzellik yönünden altın ve gümüşle değerlendiremeyecek kadar kıymetli bir yakut bulunan ve onu yanmakta olan bir ateşe atarak kireçleşmesine ve ondaki yararların yok olmasına sebep olan kimseye benzetirler."⁶

² Tehzîb, s. 39

³ Tehzîb, s. 40

⁴ Parladır, a.g.e., s. 18

⁵ Tehzîb, s. 53

⁶ Tehzîb, s. 55

“Sokrat şöyle der: Fırtınaya tutulan, dalgalarla sallanan ve dağlar gibi büyük dalgalara kapılan geminin kurtulma ümidi, öfkelenmiş ve kızışmış insanınkinden daha fazladır. Zira bu durumdaki geminin tayfaları onu kurtarmak için çeşitli yollara başvururlar. Öfke ile tutuşan nefsin ise hiçbir yardımcısı yoktur. Ona verilen öğüt ve öfkesine karşı söylenen yatıştırıcı sözlerle onu akla uymaya çağırma, yanan ateşe atılan odun gibi alevini artırır.”⁷

4.1.3. Yakından Uzağa

Bu ilke çocuğun yakın çevresine olan tabii ilgisinden yararlanmayı ifade eder. Ona öğretilecek bir konu onun yaşadığı çevredeki örneklerden başlanarak ele alınmalıdır⁸. İbn Miskeveyh’in özellikle âdap ile ilgili konuların öğretilmesinde bu ilkeyi hatırlattığını söyleyebiliriz. Çocuğa iyi davranma kuralları öğretilirken ona yakın çevreden örneklerle doğru davranışların hangileri, yanlış olanların hangileri olduğu gösterilir. Örneğin; çocuğa yemeğin zevk için değil sağlık için gerekli olduğu anlatılırken çocuğa obur kimselerin vücutlarının ihtiyacından fazla veya uygunsuz biçimde yemek yemeleri gösterilir. Böylelikle çocuklar bir tür yemekle yetinmeye alıştırılır⁹.

4.1.4. Bilinenden Bilinmeyene

Yeni konulara önceden bilinenlerden başlanırsa öğrencinin ilgisini uyandırmak mümkün olur. Akıl yürütmelerde yeni bilgiler bu ilkeye uyularak elde edilmektedir¹⁰. İbn Miskeveyh bazı konuların anlatımında bu ilkeyi kullanmıştır. Bazı örnekler şunlardır;

İbn Miskeveyh, ahlâk sanatının sanatların en üstünü olduğunu anlatmak için, insanın diğer canlılardan üstün olduğu bilgisinden yola çıkmıştır. Bitki ve hayvanlar cansız varlıklardan üstündür. Kurt ve böcekler gibi canlılar ile insan

⁷ Tehzîb, s. 173

⁸ Parladır, a.g.e., s. 20

⁹ Tehzîb, s. 60

¹⁰ Parladır, a.g.e., s. 20

karşılaştırıldığında insanın üstünlüğü ortadır. Bu sebeple varlıklardan en üstünü ile uğraşan ahlâk ilmi diğerleriyle uğraşan ilimlerden üstündür¹¹.

İbn Miskeveyh ahlâkın tabîi olmadığını anlatmak için Aristo'nun ilgili kıyasını kullanmıştır.

“Her ahlâk değişebilir,

Değişmesi mümkün olan hiçbir şey tabîi değildir,

Öyleyse, hiçbir ahlâk tabîi değildir.

Birinci prensip doğrudur, çünkü her ahlâk değişebilir. Öğrenimin gerekliliği, yararı ve gençlerle çocuklar üzerindeki etkisi ve Tanrının kullarının yönetimi için gönderdiği gerçek kanunlar bunu açıkça göstermektedir. İkinci önerme de doğrudur, çünkü tabîi olan hiçbir şeyi değiştirmeyi düşünmeyiz. Hiç kimse ateşin yukarıya doğru olan hareketini aşağıya doğru çevirmeyi istemez. Dolayısıyla kıyas doğrudur¹².

İbn Miskeveyh, insanların faziletleri alma bakımından üstünlüğünü anlatmak içinse bitki ve hayvanların özelliklerini hatırlatır. İnsanın, onların sahip oldukları özelliklerin tümüne sahip olduğuna, irade ve çalışıp çabalama ile kendi ufkunun sonuna ve mertebelerin en yücesine ulaştığını söyler¹³.

Tüm bu örneklerde ibn Miskevyh, bilinenden bilinmeyene ilkesini kullanmış ve insanın kendisinin dışındaki varlıklara bakarak, kıyaslar yaparak kendi varlığını anlamasını istemiştir.

¹¹ Tehzîb, s. 20

¹² Tehzîb, s. 38

¹³ Tehzîb, s. 64-69

4.1.5. Sosyallik

İbn Miskeveyh bütün canlılar arasında insanın, kendi özünü tamamlamada kendi kendisine yetmediğine, iyi bir hayata sahip olmak ve işlerini yürütebilmek için bir çok kimsenin yardımına muhtaç olduğuna işaret eder. Bu sebeple filozoflar “insan yaratılış itibariyle medenîdir” demişlerdir. Yani insan mutluluğa ulaşmak için bir çok kişinin bulunduğu bir şehirde yaşamak zorundadır. “Çünkü insanlara karışıp kentlerde yaşamayanlarda iffet, yiğitlik, cömertlik ve adalet kendisini göstermez. Aksine o kimselerde bulunan güç ve kabiliyetler bir iyilik ve kötülüğe yönelmediği için körleşir. Faziletler insanlarla birlikte olmak, birlikte yaşamak ve çeşitli toplum ilişkilerinde bulunmakla ortaya çıkan bir takım iş ve davranışlardır. Biz beşerî faziletleri ancak insanlarla birlikte yaşamak, onlarla bir arada bulunmak ve onların sıkıntılarına katlanmakla bilir ve öğreniriz”¹⁴.

İbn Miskeveyh bu düşünceleriyle eğitimin sosyallik ilkesine işaret eder. İnsanlar tabîi halde tek başına değil, gruplar halinde bulunurlar. Bu ilke öğrenmede insanların bu ihtiyaç ve eğilimini dikkate almanın yararını hatırlatır¹⁵. İbn Miskeveyh de bunun önemini ve gereğini vurgulamıştır.

4.2. TEHZİBU'L-AHLÂK'DA EĞİTİM VE ÖĞRETİMİN YÖNTEMLERİ

İbn Miskeveyh Tehzîbu'l-Ahlâk'da öğrenme ilkelerine işaret etmiş olmasına rağmen öğretim yöntemlerine pek değinmemiştir. Ancak onun yazdıklarından veya kendisinin kitapta kullandığı yöntemlerden bahsetmek mümkündür.

4.2.1. Problem Çözme Yöntemi

Problem çözme zihinsel işlemlerdeki kıvraklığı ve beceriyi ifade eder. Problem çözme yöntemi, düşünerek öğrenmedir¹⁶. İbn Miskeveyh'in, şu ifadeleriyle bu yönteme işaret ettiğini söyleyebiliriz: “Bir kimse, ahlâk kitaplarında belirtilen güzel alışkanlık ve nitelikleri nefsinde delilleri ile pekiştirecek şekilde inceler, daha sonra

¹⁴ Tehzîb, s. 34-35

¹⁵ Parladır, a.g.e., s. 22

¹⁶ Parladır, a.g.e., s. 24-25

aritmetik ve geometriyi öğrenerek tanım ve delilin doğruluğunu kavrayıp ancak bununla tatmin olur¹⁷.

4.2.2. Anlatma Yöntemi

İbn Miskeveyh'in işlediği konular çoğunlukla soyuttur. Soyut konuların öğretiminde anlatma yöntemi etkilidir¹⁸.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi İbn Miskeveyh'in eğitimdeki hedefi iyi ahlâka ulaşmaktır. Bunun için uyulması gereken kuralları ve bilinmesi gereken meseleleri anlatmış, gençlere bunların anlatılmasını istemiştir.

4.2.3. Eğitim-Öğretimde Ödül ve Ceza

İbn Miskeveyh, çocukları yetiştirme kurallarını anlatırken ödül-ceza konusuna da değinmiştir. İbn Miskeveyh'e göre çocuğun her güzel davranışı övülmeli ve o, her iyi işinden dolayı ödüllendirilmelidir. "Çocuk kimi zaman kurallara aykırı davranırsa azarlanmaması ve yüzünün açılmaması daha uygun olur. Çocuk, o işi bilerek yapmamışsa ve yaptığını herkesten gizliyorsa, ona göz yummak ve bunu yüzüne vurmamak gerekir. Çocuk aynı şeyi tekrar yaparsa gizlice azarlanmalı, yaptığı işin kötülüğü anlatılmalı ve onu tekrar etmemesi söylenmelidir. Zira çocuğu azarlamaya alıştırmak onu utanmazlığa sevk eder ve kötü olan şeyleri tekrarlamaya zorlar. Bu durumda nefsinin sevk ettiği kötü zevklerin ardına düşmesinden dolayı kınanmak, onun için önemsiz kalır"¹⁹.

İbn Miskeveyh'e göre, ana babalara düşen, çocukların dinin hukuk kurallarına ve diğer güzel eğitim ilkelerine uymalarını sağlamak, gerekiyorsa bir süre onları yola getirmek için uyarma, dövme ve azarlama gibi çeşitli cezalarla korkutmak ya da eğilimlerine göre ödüllendirip sevindirerek eğitmektir²⁰. "Çocuklar

¹⁷ Tehzîb, s. 52

¹⁸ Parladır, a.g.e., s. 33

¹⁹ Tehzîb, s. 59-60

²⁰ Tehzîb, s. 39-40

kabalaştırılmamalı, onlara iyi davranmalı ve onlar iyi hareketlerinden dolayı bolca ödüllendirilmelidir²¹. “Çocuk, ana babasına, öğretmenlerine ve eğitimcilerine karşı itaatli olmaya, onlara saygı duymaya ve onlardan korkmaya alıştırılmalıdır²².

İbn Miskeveyh'e göre çoğu zaman insanın yaptığı işler daha önceden tasarladığı ve karalaştırdığı düşünceye aykırı olarak ortaya çıkar. Böyle bir durumda bulunan kimsenin bu suçlara karşılık kendisine bir takım cezalar vermesi gerekir. “Söz gelişi zararlı bir yemeği iştahla yese, uyması gereken perhizi bıraksa ya da uygun olmayan bir meyve veya tatlıyı yese nefsinı cezalandırır, o şeyi bir daha ağzına almaz veya ondan pek az miktarda yer, gücü yeterse tamamıyla terk eder. Eğer yararlı bir işte tembellik ve gevşeklik gösterirse kendisini cezalandırmalı, uzun ibadet etmeli veya bir takım yorucu ve faydalı işlerle uğrařmalıdır²³.

²¹ Tehzib, s. 62

²² Tehzib, s. 63

²³ Tehzib, s. 165-166

SONUÇ

İbn Miskeveyh, filozof olmasının yanında tarih, edebiyat ve tasavvuf meseleleriyle de uğraşmıştır. Fakat günümüze kadar önemini devam ettirme gücünü kurduğu felsefî ahlâk sistemine borçludur. Fârâbî'yi izlerken Eflâtun ve Aristo'nun fikirleriyle İslâm'ı uzlaştırma gayreti içinde bulunmuştur.

İbn Miskeveyh'in ahlâka dair birkaç eseri vardır. Bunların en önemlisi Tehzîbu'l-Ahlâk adlı eseridir. Tehzîbu'l-Ahlâk, İslâm felsefesi alanında yazılan ilk ahlâk kitabıdır. Nasreddin Tûsî ve Gazâlî başta olmak üzere birçok müellif Tehzîbu'l-Ahlâk'ın tesiri altında kalmıştır. Bu eser İslâm dünyasında yazılan birçok ahlâk kitabı için örnek olmuştur.

İbn Miskeveyh'in Tehzîbu'l-Ahlâk'da belirttiği eğitim hedefi, yaptığı bütün işler, iyi ve güzel işler olan ve bu işleri zorluk ve sıkıntıyla değil kolaylıkla yapabilen ahlâk sahibi insanlar yetiştirmektir. Ahlâklı insanın zihin yeteneği gelişmiştir ve bilgi sahibidir. İbn Miskeveyh'in ifadesiyle, hikmet faziletine ve nazarî mükemmelliğe ulaşmıştır. Ahlâklı insanın, yalnız zihnî yetenekleri değil hissî yetenekleri de gelişmiştir. Yani iyilik ve faziletlerden ibaret olan ahlâkî mükemmelliğe ulaşmıştır. O, hikmet faziletinin yanında iffet, şecaat ve adalet faziletlerine de sahiptir.

İbn Miskeveyh'e göre insanın bu hedefe ulaşabilmesi için bilmesi gerekenler, Tehzîbu'l-Ahlâk'daki eğitim ve öğretim konularını oluşturmaktadır. Tehzîbu'l-Ahlâk'da eğitim ve öğretim konuları âdâp ve ahlâkla ilgili bilgiler ve diğer bazı konulardır. Âdâpla ilgili konular, alışkanlık kazanıncaya kadar çocuğun uyması gereken kurallardır. İbn Miskeveyh'e göre yetişkinler çocuğun âdâp kurallarına uymasını sağlar, bu kurallar zamanla çocuğun davranışları haline gelir. Ahlâk ile ilgili bilgiler ise, ahlâk eğitimi alanların bilmesi gereken konulardır. Bunlar aynı zamanda klasik İslâm ahlâk felsefesinin konularıdır. Ancak eğitimle gerçekleşecek olan bu ahlâka ulaşabilmek için insanın, nefsinin, nefsinin güçlerini, faziletlerini, hastalıklarını ve bu hastalıkların tedavisini bilmesi gerekir. Ayrıca insan irade hürriyetine sahip olduğunu, ulaşabileceği en yüce nokta olan mutluluğun mahiyetini bilmelidir. İbn

Miskeveyh'e göre mantık, aritmetik, geometri, astronomi, musîkî ve felsefe öğrenilmesi çocuğun eğitimi açısından faydalı olacaktır.

Tehzîbu'l-Ahlâk'da gelişim ve öğrenme ile ilgili psikolojik bilgiler de vardır. İbn Miskeveyh'in gelişim ile ilgili düşünceleri, bedenî, zihnî, ahlâkî gelişim olarak tasnif edilebilir. O, bedenî gelişim ile ilgili olarak insanın fizikî gelişiminden bahsetmiştir. Zihnî gelişim konusunda ise, insanın zihin yeteneğinin doğuştan itibaren nasıl geliştiğini anlatmıştır. Ona göre zihin gelişiminde hem kalıtım hem de çevre etkilidir. İbn Miskeveyh'e göre ahlâkî gelişim, zihnî gelişime paraleldir. Çünkü ahlâkî gelişim ancak aklın bencil istekler üzerinde kontrolü ile gerçekleşir. İbn Miskeveyh'e göre, çocuğun ahlâkî gelişiminde de çevre faktörü etkilidir.

İbn Miskeveyh'in öğrenmenin nasıl gerçekleştiği hususundaki düşüncelerini, bilişsel öğrenme, operant şartlanma ve sosyal öğrenme çerçevesinde değerlendirebiliriz. İbn Miskeveyh öğrenmede, öğrenmeyi gerçekleştiren nefsi (organizma) merkeze alarak bilişsel öğrenmeye, ödül ve cezanın davranışların şekillendirilmesindeki etkisine dikkat çekerek operant şartlanmaya, çocuğun öğrenmelerinin çoğunun toplum içinde gerçekleşmesini vurgulayarak sosyal öğrenmeye işaret eder. İbn Miskeveyh'e göre öğrenmede bireysel ayrımlıklar ve çevre faktörü etkilidir. Her insan doğuştan farklı yeteneklere sahiptir. Ona göre öğrenmede yaşamın ilk yılları önemlidir ve alınan besinler öğrenmeyi etkiler.

İbn Miskeveyh'e göre insan yaratılış itibarıyla sosyaldır. O, insanî faziletlerin, yani eğitimin hedefinin ancak toplum içinde gerçekleşeceğini söyler. Aksi durumda insanın öğrenme yeteneği hiçbir anlam ifade etmez. Çünkü insan kendisini ancak bir toplum içinde gerçekleştirebilir.

İbn Miskeveyh öğrenme çevreleri olarak aile ve arkadaş çevresinden bahseder. Bunlar çocuğun davranışlarının şekillenmesinde etkilidir.

İbn Miskeveyh Tehzîbu'l-Ahlâk'da, eğitim ve öğretim ilke ve yöntemlerine de işaret etmiştir. Onun Tehzîbu'l-Ahlâk'da insana görelilik, somuttan soyuta, yakından uzağa, bilinenden bilinmeyene ve sosyallik ilkelerini; problem çözme, anlatma yöntemlerini; eğitim-öğretimde ödül ve cezayı kullandığı söylenebilir.

İbn Miskeveyh'in eğitim anlayışını incelediğimizde, onun eski (klasik) eğitim anlayışının aksine farklılıkları dikkate alan, sosyal sorumluluk ve dayanışma hislerini

geliştiren öğrenciyi hayata hazırlayan bir anlayışı benimsediğini görürüz. İbn Miskeveyh'in her insanın tabiatının farklı olduğunu ve bir fazilete yatkın olduğunu, insanların bireysel farklılıkları sebebiyle eğitimin amacı olan faziletlere ulaşma hususunda farklı derecelere sahip olduğunu söylemesinden farklılıkları dikkate aldığını; faziletlerin ancak insanların birbirlerinin eksiklerini tamaladığını sosyal hayat içinde gerçekleştirebileceğini, ideal bir toplumun da sevgiyle ve dostlukla oluşabileceğini söylemesinden sosyal sorumluluk ve dayanışma hislerini geliştirmeye çalıştığını; zihnî ve hissî yetenekleri gelişmiş insanlar yetiştirmeyi hedeflemesinden öğrenciyi hayata hazırlayan bir anlayışı benimsediğini anlıyoruz.

İbn Miskeveyh'e göre eğitim, başlangıçta öğretene merkezli, çocuk belli bir zihnî gelişim düzeyine geldikten sonra öğrenene merkezlidir. Erken yaşlarda büyükler çocuğun ahlâk kurallarına uymasını sağlar. Yani büyükler çocuğu yönlendirir. Bilme ve düşünme yeteneğinin gelişmesiyle çocuk aktif hale gelir ve kendisi araştırır, öğrenir.

DEĞERLENDİRME

1. Tehzîbu'l-Ahlâk çocukların ve yetişkinlerin eğitime yönelik ahlâk ve eğitim konularını ele alan bir eserdir. Bu eser daha çok felsefe ile ilgilenen yetişkinler için yazılmıştır.
2. Bu eserde iyi insanın özellikleri olarak verilen hikmet, iffet, şecaat ve adalet faziletleri günümüzde de eğitim amaçları bakımından önemli özelliklerdir.
3. İbn Miskeveyh'e göre insan doğuştan zihin gücüne sahiptir. Bu güç zamanla ortaya çıkar. Zihnî gelişimde hem kalıtım hem de çevre etkilidir. Ahlâkî gelişim zihnî gelişime paraleldir. Onun bu düşünceleri günümüz gelişim psikolojisi açısından da değerlidir.
4. İbn Miskeveyh'in öğrenmenin nasıl gerçekleştiği konusundaki düşüncelerini günümüz öğrenme kuramları olan bilişsel yaklaşım, operant şartlanma ve sosyal öğrenme kuramı çerçevesinde değerlendirebiliriz.

5. İbn Miskeveyh öğrenmede bazen çevre bazen de bireysel özelliklerin etkili olmasına ve öğrenmede yaşamın ilk yıllarının önemine dikkat çekerek günümüz eğitim psikolojisi verileriyle uyuşma gösterir.

6. İbn Miskeveyh'e göre yaratılış itibarıyla sosyal olan insan, kendisini ancak bir toplum içinde gerçekleştirebilir.

7. İbn Miskeveyh'e göre öğrenme çevrelerinin en önemlisi ailedir. Bu anlayış günümüzde de geçerliliğini korur. O, arkadaş çevresinin çocuğun üzerindeki etkisine de dikkati çeker.

KAYNAKLAR

- AKARSU, Bedia, **Mutluluk Ahlâkı, İnkılap Kitapevi, İstanbul, 1998.**
- ALAYLIOĞLU Ruşen,
OĞUZKAN, A. Ferhan, **Ansiklopedik Eğitim Sözlüğü, İnkılap ve Aka
Kitapevi, İstanbul, 1976.**
- ALBAYRAK, Mevlüt, **İslamî Araştırmalar Dergisi "Gazali'nin Ahlak
Felsefesi ve Filozofların Etkisi", XIII, S. 3-4, 2000.**
- ARI, Ramazan, ÜRE, Ömer, YILMAZ, Hasan, **Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi,
Mikro Yayınları, 2. baskı, Konya.**
- ATEŞ, Ahmet, **MEB. İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi,
İstanbul, I-XIII, 1950.**
- AYDIN, Mehmet, **Din Felsefesi, İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, no 11,
7.baskı, İzmir, 1999.**
- _____, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Çağ
Yayınları, İstanbul, 1989a.**
- _____, **"Ahlâk" TDV. İA., İstanbul, I-XXIV, 1989.**
- BACANLI, Hasan, **Duyuşsal Davranış Eğitimi, Nobel Yayın Dağıtım,
Yayın No:127, Ankara, 1999.**
- _____, **Gelişim ve Öğrenme, Nobel Yayın Dağıtım, 3. baskı,
Ankara 2000.**
- _____, **Öğretim Teknolojileri ve Materyal Geliştirme, Nobel
Yayın Dağıtım Ankara, 2001**

BAŞARAN, İbrahim Ethem, **Eğitim Psikolojisi**, Kadioğlu Matbaası, Ankara, 1990

BAYMUR, Feriha, **Genel Psikoloji**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1994

BEDEVİ, Abdurrahman, "Miskeveyh", **İslam Düşüncesi Tarihi**, I-IV, çev. Kasım Turhan, İnsan Yayınları, İstanbul, 1990.

BOER, T. J. De, **İslamda Felsefe Tarihi**, çev. Yaşar Kutluay, Balkanoğlu Matbaacılık, İstanbul, 1960

BOLAY, Süleyman Hayri, "akıl" TDV. **İA.**, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, 1989.

CORBİN, Henry, **İslam Felsefesi Tarihi**, çev. Hüseyin Hatemi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986.

CÜCELOĞLU, Doğan, **İnsan ve Davranışı**, Remzi Kitabevi, 6. Baskı, İstanbul, 1996.

ÇELEN, Nermin, **Öğrenme Psikolojisi**, İmge Kitabevi, Ankara, 1999.

ÇİLELİ, Meral, **Ahlâk Psikolojisi ve Eğitimi**, V Yayınları, Ankara, 1986.

ERGÜN, Mustafa, **Eğitim ve Toplum**, Ocak Yayınları, 2. baskı, Ankara, 1992.

ERKUŞ, Aykut, **Psikoloji Terimleri Sözlüğü**, Doruk Yayınları, 2. baskı, Ankara, 1998.

ERTÜRK Selahattin, **Eğitimde Program Geliştirme**, 3. baskı, Yelkentepe Yayınları No:4, Ankara, 1979.

- FAHRİ, Macit, **İslam Felsefesi Tarihi**, çev. Kasım Turhan, İklim yayınları, 2. baskı, İstanbul, 1992.
- GÜNGÖR, Erol, **Değerler Psikolojisi Üzerine Araştırmalar**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000.
- KAĞITÇIBAŞI, Çiğdem, **Yeni insan ve İnsanlar**, Evrim Yayınları, İstanbul, 1999.
- KARASAR, Niyazi, **Bilimsel Araştırma Yöntemi**, Araştırma Eğitim Danışmanlık Limited, Ankara, 1995.
- KONUK, Yurdağül, **Okul Öncesi Çocuklarda Dinî Duygunun Gelişim ve Eğitimi**, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1994.
- İbn Miskeveyh, **Tehzîbu'l- Ahlâk**, çev. Abdulkadir Şener, İsmet Kayaoğlu, Cihat Tunç, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983.
- PARLADIR, Selahattin, **Din Eğitimi Bilimine Giriş**, Anadolu Matbaacılık, İzmir 1996.
- _____, **"Din Eğitiminde Hedefler"** DEÜ. İF. Dergisi, S. IX, İzmir, 1985.
- _____, **Öğretimde Planlama ve Değerlendirme**, DEÜ. İF. Ders notları, İzmir, 2002.
- SANEMOĞLU, Nuray, **Gelişim, Öğrenme ve Öğretim**, Ertem Matbaacılık, Ankara, 1997.
- SCHULTZ, Duane P. & SCHULTZ, Sydney Ellen, **Modern Psikoloji Tarihi**, çev. Yasemin Aslay, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001.

- SUNAR, Cavit, **İbn Miskeveyh ve Yunan'da ve İslam'da Ahlak Görüşleri**, AÜ.İF Yayınları, No 147, Ankara, 1980.
- _____, **İslam Felsefesi Dersleri**, Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara, 1967.
- TAYLAN, Necip, **Ana Hatlarıyla İslam Felsefesi (Kaynakları-Temsilcileri-Tesirleri)** Ensar Neşriyat, İstanbul, 1983.
- TEZCAN, Mahmut, **Eğitim Sosyolojisi**, 11. baskı, Ankara, 1997.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, **İslam Felsefesi (Kaynakları ve Tesirleri)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1967.
- VARIŞ, Fatma, **Eğitimde Program Geliştirme "Teori ve Teknikler"**, 7. baskı, Alkım Kitap ve Yayıncılık, Ankara, 1997.
- WATT, W. Montgomeri, **İslami Tetkikler**, çev. Süleyman Ateş, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1968.
- YAPAREL, Recep, **Ahlâk Gelişimindeki Psikolojik Süreçler**, İzmir, 1995.